

GRAŻYNA ORLIŃSKA

O NAGOLENNIKACH Z SIWIANKI NA WSCHODNIM MAZOWSZU I NIE TYLKO...

ABOUT THE SIWIANKA ANKLETS FROM EASTERN MAZOVIA AND MORE...

Abstract: *The article presents a pair of Stanomin-type anklets discovered in eastern Mazovia, at Siwianka, Otwock County, in an area that yielded several other late Hallstatt hoards. The study includes comments on the manufacturing technique of the anklets, a detailed archaeological analysis and a new classification of all the ornaments of the Mazovian version known to date, which, unlike the Kuyavian patterns, cover the entire outer surface of the artefacts. An analysis of the distribution of anklets decorated with the same ornamental motifs made it possible to identify patterns typical of western and eastern Mazovia and Podlachia.*

Słowa kluczowe: skarby, nagołenniki stanomińskie, ornamenty wersji mazowieckiej i kujawskiej

Keywords: hoards, Stanomin type anklets, Mazovian and Kuyavian version of decoration motifs

WSTĘP

Znaleziona przypadkowo para nagołenników stanomińskich z Siwianki, gm. Kołbiel (Ryc. 1), zwiększa liczbę późnohalsztackich skarbów odkrytych na obszarze powiatu otwockiego, w Podbieli i Zabiezkach, gm. Celestynów oraz w Otwocku-Teklinie¹.

Nagołenniki anonimowa osoba pozostawiła w 2019 roku w paczce w portierni Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie (dalej PMA). W tymże roku decyzją Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Warszawie zostały one przekazane do muzeum w depozyt i są przechowywane w Dziale Epoki

Brązu i Wczesnej Epoki Żelaza PMA (nr ewidencji stanowisk III/10678).

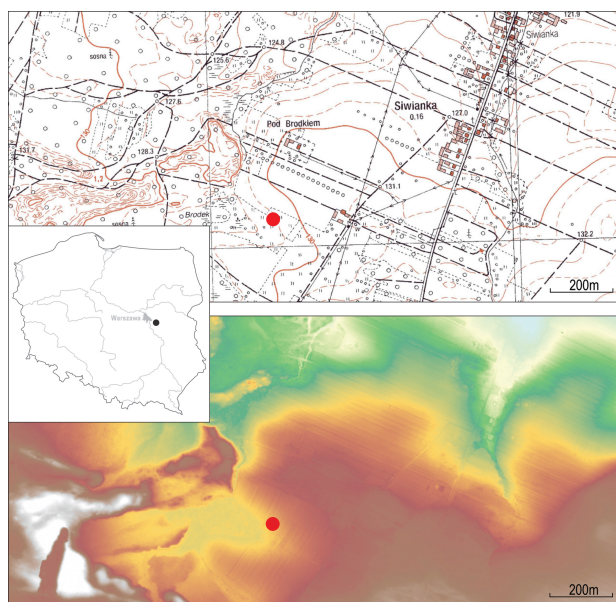
Dołączona do zabytków kartka zawierała lokalizację GPS, wskazującą jako miejsce odkrycia obszar w południowo-zachodniej części wsi Siwianka – *Pod Brodkiem*, w odległości ok. 600 m od jej zwartej zabudowy, na terenie łukowym nieznacznie opadającym w kierunku niemal całkowicie wyschniętego jeziora Brodek (Ryc. 2, 3). Podczas prospekcji terenowej przeprowadzonej w 2019 roku na tym terenie nie znaleziono innych przedmiotów mogących pochodzić ze skarbu.

OPIS ZABYTKÓW

Nagołenniki ze słabo zaznaczającymi się guziczkowatymi zakończeniami (jednym ukośnie ścienionym od 43

¹ T. WĘGRZYNOWICZ 1968b (jako *Teklin*); U. NAROŻNA-SZAMAŁEK 2013; M. ANDRZEJOWSKA 2020, przyp. 27.

Ryc. 1. Nagolenniki z Siwianki, pow. otwocki.
Fot.: B. Solarewicz
Fig. 1. Anklets from Siwianka, Otwock County.
Photo: B. Solarewicz

Ryc. 2. Siwianka, pow. otwocki. Lokalizacja miejsca odkrycia nagolenników. Grafika: G. Orlińska (wg: www.geoportal.gov.pl)
Fig. 2. Siwianka, Otwock County. The place of discovery of the anklets. Graphics: G. Orlińska (after: www.geoportal.gov.pl)

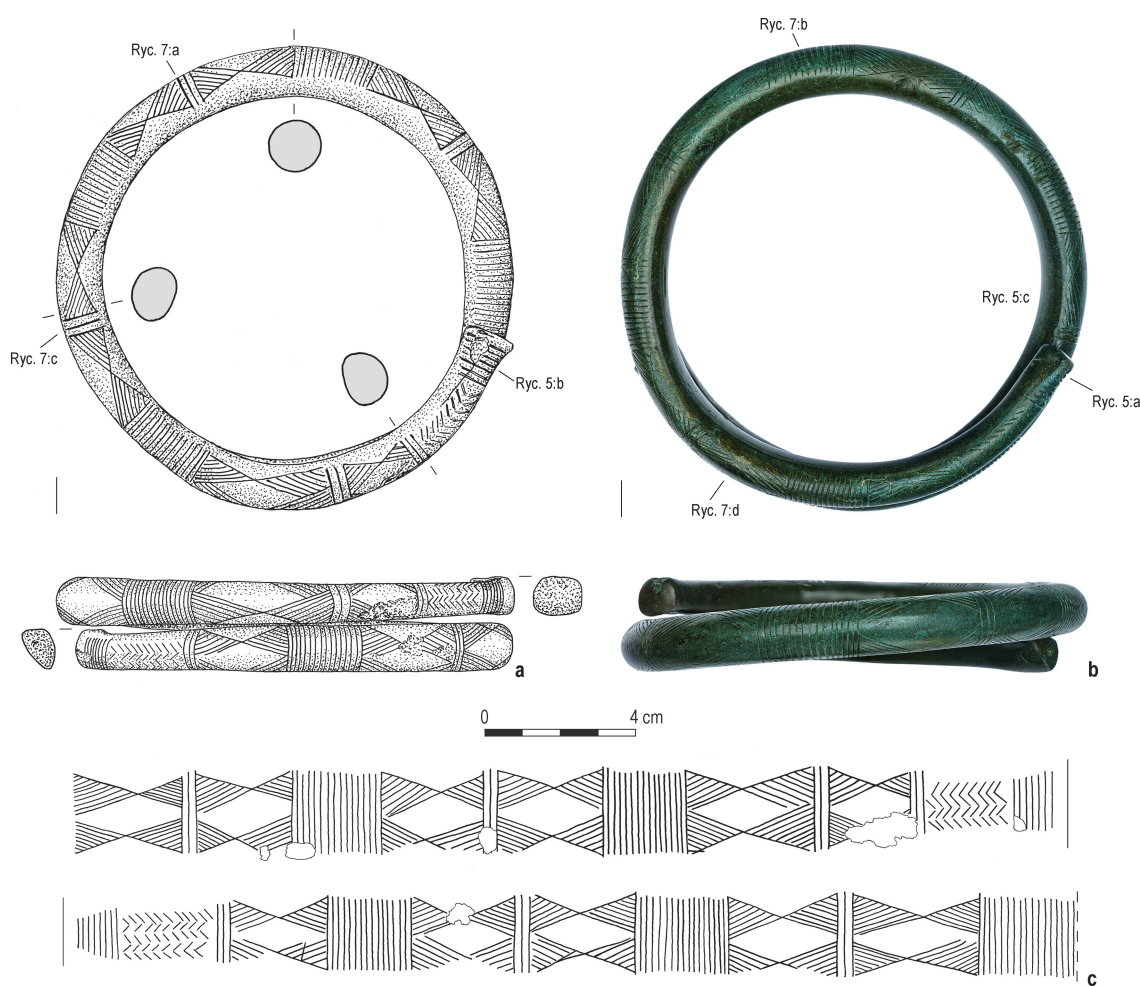

Ryc. 3. Siwianka, pow. otwocki. Widok od południowego wschodu na miejsce odkrycia nagolenników. Fot.: M. Andrzejowska
Fig. 3. Siwianka, Otwock County. View from the south-east of the place of discovery of the anklets. Photo: M. Andrzejowska

wewnątrz) są dość ciasno zwinięte w przeciwnie strony, w $1\frac{1}{3}$ zwoju, z okrągłego pręta o długości ok. 53 cm i grubości maksymalnej 1,3 cm. Pręt zwęża się lekko na końcach, do 1,1 cm przy kompletnym „guziczku” i 0,9 cm przy „guziczku” ścienionym. Ornament składa się z wąskich kresek i pokrywa całą zewnętrzną powierzchnię prętów. Wzór tworzą grupy poprzecznych rowków, nieco wyraźniejszych od umieszczonych między nimi par poziomych klepsydr ze stykających się wierzchołkami trójkątów (sąsiadujące ze sobą trójkąty zakreskowane w przeciwnie strony) i pokrywającej końce „jodełki”

z pasm odwrotnie skierowanych, ukośnych kreseczek. Powierzchnia obu okazów jest gładka, od wewnątrz wyswiecona. Patyna szlachetna na zachowanych w doskonałym stanie przedmiotach wskazuje, że zalegały one w środowisku suchym, co pozostaje w zgodzie z podanym miejscem ich odkrycia.

Nagolennik 1 (Ryc. 4), prawoskrętny, o średnicy $12,1 \times 12$ cm (wewn. $9,7 \times 9,5$ cm) i wadze 412,4 g. Zachodzące na siebie odcinki pręta są od wewnątrz spłaszczone. Guziczkowate zakończenia pogrubione są tylko od strony zewnętrznej – jedno zbliżone do owalnego, drugie w wyniku ścienienia pręta prawie trójkątne. Ornament składa się z 14 grup kresek poprzecznych, 11 par poziomych klepsydr i dwóch pól wypełnionych „jodełką”. Przy owalnym zakończeniu znajduje się siedem, a przy trójkątnym osiem poprzecznych rowków, dalej wzór jodełkowy oddzielony od reszty zdobienia trzema poprzecznymi kreskami. „Jodełkę” przy owalnym zakończeniu

Ryc. 4. Siwianka, pow. otwocki. Nagołennik 1. Rys.: B. Karch (a, c). Fot.: B. Solarewicz (b)

Fig. 4. Siwianka, Otwock County. Anklet 1. Drawing B. Karch (a, c). Photo: B. Solarewicz (b)

tworzą cztery poziome pasma złożone z ośmiu i dziewięciu kresceczek, a przy zakończeniu trójkątnym jest pięć pasm po osiem i 11 kresiek. Pozostałą część pręta pokrywa pięć podwójnych par klepsydr rozdzielanych trzema poprzecznymi liniami, na przemian z pięcioma grupami po 16 i 17 pionowych kresiek (w układzie 16-17-17-16-16) i jedna pojedyncza para klepsydr od strony ściennego zakończenia. Pola z kilkunastoma poprzecznymi kreskami mają długość 2,1–2,4 cm, z dwoma parami klepsydr przeważnie 5,8–5,9 cm, a najdłuższe (6,7 cm) wykonano obok środkowej grupy 17 kresiek. Pręt jest przewężony na obręczy obok ściennego zakończenia i nieco dalej na tym końcu (Ryc. 5:c). Na końcu ściennym znajdują się trzy wgłębienia – jedno na zewnątrz naruszające ornament (Ryc. 5:a) i dwa mniejsze na spodzie, a na stronie wewnętrznej pręta dostrzegalny jest rząd niewielkich, płytkich zagłębień. Na przeciwnym końcu wgłębienia są dwa – wcinające się w poprzeczne rowki na wierzchu pręta, z podłużną rysą (Ryc. 5:b), drugie, większe i głę-

sze, na spodzie. Na węższym końcu przypowierzchniowe pęknięcie i miejscami wytarty ornament, oba guziczkowate zakończenia uszkodzone, w powierzchni pręta niewielkie ubytki.

Nagołennik 2 (Ryc. 6), lewoskrętny, o średnicy 12,1×11,8 cm (wewn. 9,7×9,4 cm) i wadze 393,7 g. Zachodzące na siebie końcowe odcinki pręta są od wewnątrz lekko spłaszczone. Prawie koliste guziczkowe zakończenie jest pogrubione na całym obwodzie, a ściennione jedynie od zewnątrz. Symetrycznie rozmieszczony ornament składa się z 13 grup poprzecznych rowków, 10 par poziomych klepsydr i dwóch pól pokrytych wzorem jodełkowym. Przy kolistym zakończeniu znajduje się siedem, a przy trójkątnym 10 poprzecznych rowków, dalej „jodełka” oddzielona od reszty zdobienia trzema poprzecznymi kreskami. „Jodełkę” tworzą dwie grupy po cztery poziome pasma ukośnych kresceczek skierowanych w przeciwne strony, rozdzielone rzędem pustych figur. Przy zakończeniu kolistym między grupami pasm kresiek,

Ryc. 5. Siwianka, pow. otwocki. Wady odlewnicze na końcach i przewężeniu od wewnątrz nagolenników 1. (a–c) i 2. (d, e); bez skali. Fot.: B. Solarewicz

Fig. 5. Siwianka, Otwock County. Casting defects at the terminals and inner constrictions of anklets 1 (a–c) and 2 (d, e); not to scale. Photo: B. Solarewicz

liczących przeważnie po cztery nacięcia, powstały trzy zamknięte czworokąty. Między niejednakowej długości pasmami kresk na drugim końcu (w jednej grupie po osiem, w drugiej po sześć i siedem kresk) utworzyły się dwa czworokąty z niezamkniętymi trójkątami po bokach. Punkt centralny zdobienia stanowi 18 rowków poprzecznych, pozostałe liczą 16–18 linii (w układzie 17-17-18-18-16) i zajmują pola mierzące 2–2,5 cm. Naprzemienienie z nimi wykonano po dwie pary klepsydrowych rozdzielanych trzema pionowymi rowkami, o długości po jednej stronie obręczy 5,2 cm i 5,5 cm, a po drugiej 6,5 cm i 5,6 cm. Nierównej długości są też pojedyncze pary klep-

sydr sąsiadujące z „jodelką” (3,2 i 3,7 cm). Pręt jest przewężony na obręczy obok ściennego zakończenia i nieco dalej na tym końcu (Ryc. 5:d). Na końcu ściennym znajdują się trzy wgłębienia – duże i płytkie na spodzie i na zewnątrz pręta, które uszkadza ornament (Ryc. 5:e) oraz małe na wierzchu, a na stronie wewnętrznej rząd niewielkich zagłębień. Na drugim zakończeniu wgłębienia są cztery – płytkie na wierzchu (Ryc. 5:f) i na zewnątrz pręta, oba zachodzące na poprzeczne rowki oraz głębsze od wewnątrz i na spodzie. W części środkowej obręczy na stronie zewnętrznej miejscami wytarty ornament. Oba guziczkowate zakończenia uszkodzone.

UWAGI O TECHNICIE WYKONANIA

Nagolenniki z Siwianki zwinięte z prętów o długości ok. 53 cm niewiele różnią się wagą, wynoszącą w przybliżeniu 400 g. Nieco masywniejszy okaz 1. jest cięższy o 18,7 g. Dla porównania produkcja półtorazwojowych nagolenników z Warszawy-Wilanowa, zwiniętych z prętów o długości 66 cm i 67 cm, pochłonęła 900 g i 929 g surowca², a dwuzwojowego egzemplarza ze Słupi Nowej, pow. kielecki, o długości pręta 82 cm – 1179 g metalu³.

Pręty wykorzystane w Siwiance, o przekroju kolistym i bez śladów szwów odlewniczych, uzyskano w formach niszczących, najprawdopodobniej rozpowszechnioną w okresie halsztackim metodą na wosk tracony, potwierdzoną w przypadku pary egzemplarzy z okolicy Stawiszyna, pow. białobrzeski⁴, na końcach których utworzyły się wgłębienia odwzorowujące niedoskonałości formy. W Siwiance wgłębienia takie zachodzą na zdobienie (Ryc. 5:a. b.e.f), co wskazuje na uzyskanie wzoru w formie odlewniczej (rowki są jednak na tyle wąskie, że wydają się trudne do precyzyjnego odwzorowania w glinie oblepiącej woskowy model)⁵. Niedolane wgłębienie z podłużną rysą widoczne na końcu prawoskrętnego okazu ze Stawiszyna⁶ oraz na nieściennym końcu lewoskrętnych egzemplarzy z Siwianki (Ryc. 5:b), Kluczewa, pow. płoński (Ryc. 7:e) i Bużysk, pow. siedlecki⁷ mogły powstać w czasie podobnie przebiegających procesów odlewniczych.

² M. ANDRZEJOWSKA 2020, 219.

³ M. ANDRZEJOWSKA 2017, 121. W niniejszym opracowaniu przyjęto lokalizację podawaną do tej pory w literaturze przedmiotu, zdając sobie w pełni sprawę ze skomplikowanych i niemożliwych do ostatecznego wyjaśnienia dziejów brązów ze Słupi (por. M. ANDRZEJOWSKA 2017).

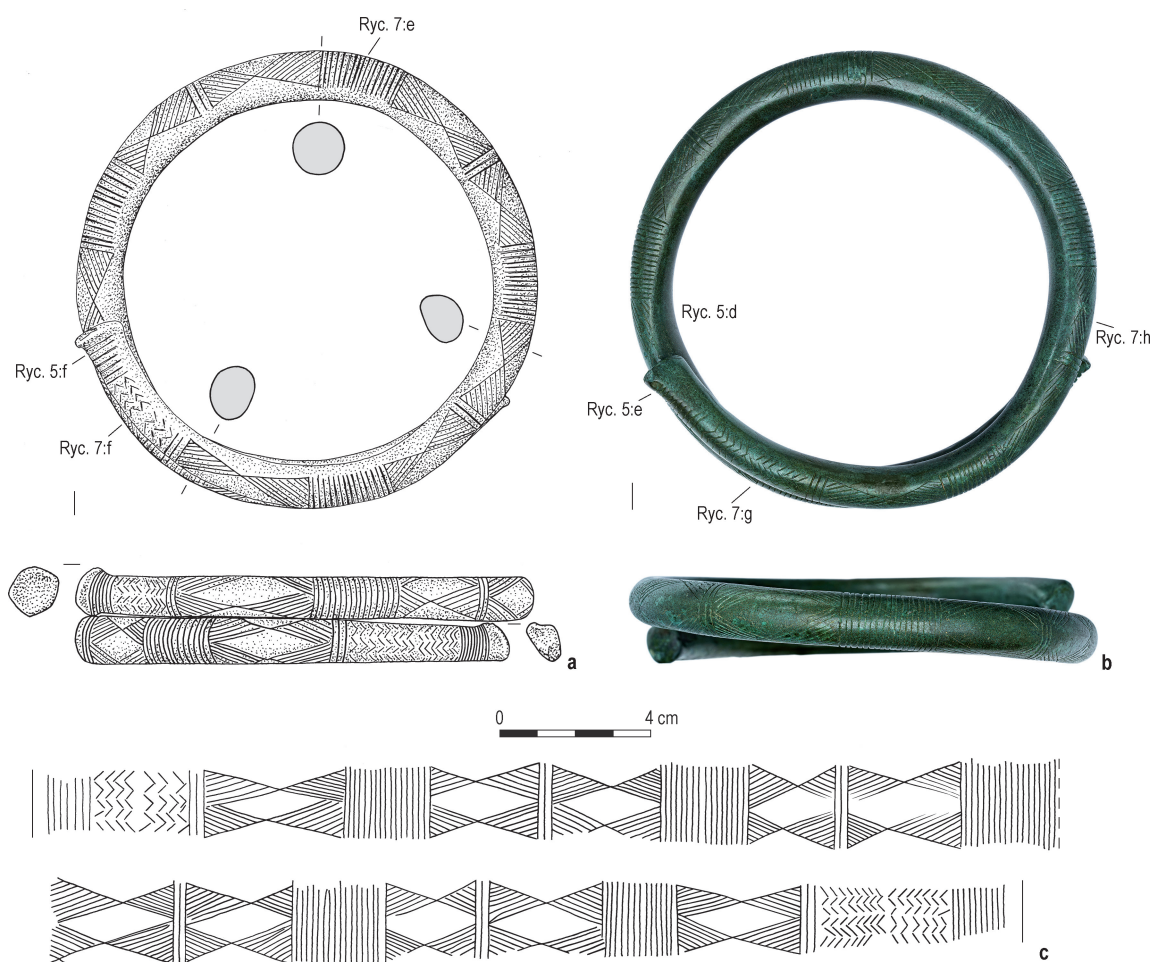
⁴ E.M. KŁOŚIŃSKA, K. SOLARSKA 2010, 31, 34.

⁵ W Stawiszynie i Warszawie-Wilanowie ornamenty zostały wyrzeźbione (E.M. KŁOŚIŃSKA, K. SOLARSKA 2010; M. ANDRZEJOWSKA 2020, 222).

⁶ E.M. KŁOŚIŃSKA, K. SOLARSKA 2010, ryc. 5.

⁷ Dokumentację rysunkową i fotograficzną nagolenników udostępnił Pan Mieczysław Bienia, kierownik Działu Archeologii Muzeum Południowego Podlasia w Białej Podlaskiej.

Ryc. 6. Siwianka, pow. otwocki. Nagolennik 2. Rys.: B. Karch (a, c). Fot.: B. Solarewicz (b)

Fig. 6. Siwianka, Otwock County. Anklet 2. Drawing B. Karch (a, c). Photo: B. Solarewicz (b)

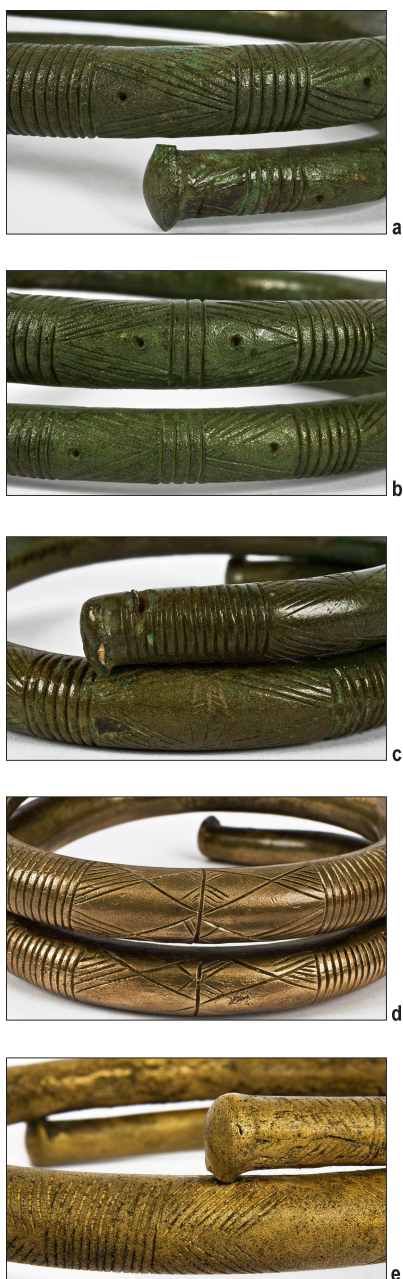
Na nagolennikach z Siwianki nie ma śladów wcześniejszego zaznaczenia układu kompozycji, tak jak to zrobiono na egzemplarzach z Warszawy-Wilanowa⁸. Ornament наносило prawdopodobnie od lewego końca (ścienionego w okazie 1. i pełnego w egzemplarzu 2.), na których elementy zdobnicze są bardziej uporządkowane. Symetryczny układ segmentów wzoru względem środka obręczy uzyskano tylko na egzemplarzu 2., mającym nieszablonoowo wyobrażony wzór jodełkowy. Na prawym końcu nagolennika 1. do wypełnienia pozostał zbyt długi odcinek, dlatego zamiast pojedynczej pary klepsydr, jak na początku wzoru, wykonano parę podwójną⁹. Wątki

nie były наносzone w określonej kolejności i podczas tej czynności popełniono jak się wydaje szereg niedociągnięć. Nie zawsze jako pierwsze wykonywano poprzeczne rowki, ponieważ niejednokrotnie skrajne z nich przecinają kontury klepsydr (Ryc. 8:a.c.e.g). Niektóre obrysy klepsydr nie są domknięte (Ryc. 8:b.c), a poprzeczne kreski mają przeważnie różną długość (Ryc. 8:a–c.e.h).

2020, ryc. 4:c, 5:c). Na nagolenniku ze Słupi Nowej lewy koniec zdobi zygzak i pasmo ukośnych krzyży, a prawy zygzak i mniejsze od pozostałych pole wypełnione klepsydrami (por. M. ANDRZEJOWSKA 2017, ryc. 1:a–c). Na egzemplarzu 2. z Kluczewa lewy koniec pokrywa pole z pasmami ukośnych nacięć, a prawe zakończenie tylko grupa kilku poprzecznych żłobków (J. KOSTRZEWSKI 1964, ryc. 34:4). Na obu końcach nagolenników z Gośńewic Nowych, pow. grójecki (T. WĘGRZYNOWICZ 1964, ryc. 2), Warszawy-Zacisza (G. ORLIŃSKA 2016, ryc. 1.1) oraz okazów 4. i 6. z miejscowości nieznanach (G. ORLIŃSKA, Ł. KARCZMAREK 2010, ryc. 4, 5:2; numery nagolenników bez znanej lokalizacji przywoływane w tekście odpowiadają ich numeracji w cytowanym artykule) wykonane są takie same elementy zdobnicze, ale ostatnie pole na prawym zakończeniu jest mniejsze od pozostałych.

⁸ M. ANDRZEJOWSKA 2020, 226, ryc. 10.

⁹ Niejednokrotnie wątki zdobią także końce innych nagolenników. Na lewym końcu obu okazów z Warszawy-Wilanowa znajduje się grupa poprzecznych żłobków i obok pole z umieszczonymi naprzeciwko siebie pojedynczymi, zakreskowanymi trójkątami, a na prawym zakończeniu jednego egzemplarza wzór zamyka pojedyncza, zakreskowana klepsydra, a na drugim tylko zakreskowany trójkąt (por. M. ANDRZEJOWSKA

Ryc. 7. Detale nagolenników z Gośńiewic Nowych, pow. grójecki, okaz 1. (a, b), z Kisielska, pow. łukowski (c), Słupi Nowej, pow. kielecki (d) i Kluczewa, pow. płoński, okaz 2. (e); bez skali. Fot.: R. Sofuß

Fig. 7. Details of the anklets from Gośńiewice Nowe, Grójec County, specimen 1 (a, b), from Kisielsk, Łuków County (c), Słupia Nowa, Kielce County (d), and Kluczewo, County Płoński, specimen 2 (e); not to scale. Photo: R. Sofuß

Na końcu zakreskowywane były wnętrza klepsydr. Linie te, nie zawsze proste i równoległe do siebie, niekiedy nie dochodzą do obrysów figur (Ryc. 8:b.c.g), czasem je przecinają (Ryc. 8:a.e), podobnie jak i skrajne rowki poprzeczne (Ryc. 8:a–d). Ukośne kreski tworzące wzór jodełkowy znajdują się w niejednakowych odległościach od siebie, nachylają pod różnym kątem, przecinają się albo

nie stykają (Ryc. 8:f.g). Umieszczenie jednej klepsydry na wierzchu, a drugiej na spodzie pręta czy woskowego modelu wymagało jego odwrócenia¹⁰, co tłumaczy różnice w kształcie figur z tej samej pary. Poprzeczne rowki na nagolennikach z Siwianki są tylko niewiele wyraźniejsze od pozostałych (Ryc. 8), odmiennie niż na masywniejszych i zwiniętych w ponad 1½ zwoju okazach z Kisielska, pow. łukowski (Ryc. 7:c), Gośńiewic Nowych (Ryc. 7:a.b) i Słupi Nowej (Ryc. 7:d).

Zdobienia okazów z Siwianki, podobnie jak wielu innych nagolenników, nie zostały zaplanowane z myślą o efekcie końcowym, jaki można by uzyskać po uformowaniu prętów w obręcz. Na zachodzących na siebie końcach obu egzemplarzy takie same elementy wzoru nie wypadają jedno nad drugimi (Ryc. 4:a, 6:a), podobnie jak np. w Kisielsku (Ryc. 7:c). Dopasowane są na jednym okazie z Bużysk¹¹, egzemplarzu 1. z Gośńiewic Nowych (Ryc. 7:a.b) oraz nagolennikach ze Słupi Nowej (Ryc. 7:d) i Zabiezek¹². Na okazach wilanowskich przemyślany i starannie rozplanowany ornament składa się z dwóch ciągów zakreskowanych trójkątów na obręczy i pojedynczych na zachodzących na siebie końcach, które wizualnie się dublują przy ustawieniu ozdób pod odpowiednim kątem¹³.

Rząd płytkich zagłębień na stronie wewnętrznej nieścienionego końca obu nagolenników z Siwianki to najprawdopodobniej ślady kucia, jakim nadawano ostateczny kształt obręczom dopasowując do siebie końce. Zagłębienia są słabo widoczne zapewne w wyniku szlifowania i polerowania powierzchni¹⁴. Ślady kucia można dostrzec także na nieścienionym końcu lewoskrętnego egzemplarza z Warszawy-Wilanowa i jednym zakończeniu nagolennika 6. z miejscowości nieznanej. Lepiej widoczne wgłębienia pozostały na wewnętrznej stronie obu końców egzemplarzy z Franciszkowa (ob. Stefanów), pow. garwoliński i Gośńiewic Nowych oraz na zachowanym końcu nagolennika z Liszek. Wyraźne ślady kucia znajdują się na egzemplarzach z Warszawy-Zacisza – na okazie prawoskrętnym, tak jak w Siwiance i Warszawie-Wilanowie są one tylko na końcu nieścienionym, a na drugim egzemplarzu na obu końcach.

Jedno zakończenie ukośnie ścięte od wewnątrz, tak jak oba nagolenniki z Siwianki (Ryc. 4:a, 5:c.d, 6:a), mają znane mi okazy z Kisielska (Ryc. 7:c), Kluczewa

¹⁰ Por. L. PAWLATA (2016, 46), gdzie mowa o konieczności odwracania dekorowanego pręta.

¹¹ Por. M. ANDRZEJOWSKA 2020, ryc. 11.

¹² M. ANDRZEJOWSKA 2020, przyp. 27.

¹³ M. ANDRZEJOWSKA 2020, 229, ryc. 4, 5.

¹⁴ Podobną powierzchnię – na zewnątrz gładką, a od wewnątrz wyświeconą, mają okazy z Kisielska, Słupi Nowej i Warszawy-Wilanowa, egzemplarz 2. z Ginetówki, pow. grójecki oraz nagolenniki 3., 6. i 9. z miejscowości nieznanych (G. ORLIŃSKA, Ł. KARCZMAREK 2010, ryc. 3, 5:2, 7:2).

Ryc. 8. Siwianka, pow. otwocki. Szczegóły ornamentów nagołenników 1. (a–d) i 2. (e–h); bez skali. Fot.: B. Solarewicz
Fig. 8. Siwianka, Otwock County. Details of the ornaments of anklets 1 (a–d) and 2 (e–h); not to scale. Photo: B. Solarewicz

(Ryc. 7:e), Słupi Nowej (Ryc. 7:d)¹⁵, Warszawy-Wilanowa (niewielkie)¹⁶, Warszawy-Zacisza (Ryc. 9:a.b), Wielgolasu Duchnowskiego, pow. miński¹⁷, Łąk, pow. garwoliński¹⁸, okaz 2. z Ginetówki¹⁹ oraz egzemplarze 4. i 5. (Ryc. 9:c) z miejscowości nieznanych²⁰. Zgodnie z literaturą przed-

miotu podobnie ścieniony jeden koniec odnotowano w nagołennikach z Brańska, pow. bielski²¹, Kielczewa, pow. ostrowski²² i Lublina-Zemborzyc²³, a także niepublikowanych egzemplarzach z Bużysk, Starej Warki, pow. grójecki i Zabiezek²⁴. Ścienione zakończenie wydają się mieć przede wszystkim egzemplarze ciasno zwinięte. Nie występuje ono na nagołennikach luźniej zwiniętych,

¹⁵ Por. M. ANDRZEJOWSKA 2017, ryc. 1:a.b.

¹⁶ M. ANDRZEJOWSKA 2020, ryc. 4:a, 5:a.

¹⁷ Niepublikowane nagołenniki odkryte przypadkowo w 2021 roku i przekazane do PMA przez Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków, Delegaturę w Siedlcach.

¹⁸ G. ORLIŃSKA, Ł. KARCMAREK 2010, ryc. 2:2.

¹⁹ B. CHOMENTOWSKA 1960, tabl. XVII:1.

²⁰ G. ORLIŃSKA, Ł. KARCMAREK 2010, ryc. 4:a, 5:1a.

²¹ D. JASKANIS 1976, 142, 147, ryc. 4, 6 (odpowiednio pary 1. i 3.). W rzeczywistości znaleziska dokonano w granicach administracyjnych sąsiedniej wsi Popławy – zob. M. ANDRZEJOWSKA 2020, 228 przyp. 25.

²² J. PASTERNAK 1938, 287, ryc. 3:a.b.

²³ J. GURBA 1961, 103, ryc. 1 (jako Zemborzyce).

²⁴ Por. M. ANDRZEJOWSKA 2020, przyp. 27.

Ryc. 9. Przewężenia
w nagołennikach 1. (a) i 2. (b)
z Warszawy-Zacisza oraz
z miejscowości nieznanymi (c, d);
bez skali. Fot.: B. Solarewicz

Fig. 9. Constrictions on
anklets 1 (a) and 2 (b) from
Warszawa-Zacisze and from
unknown localities (c, d);
not to scale. Fot.: B. Solarewicz

w ponad 1½ zwoju, z Franciszkowa²⁵, Gośniewic Nowych (Ryc. 7:a), okolicy Stawiszyna²⁶ oraz okazach 3. i 6. z miejscowości nieznanymi²⁷, a także, sądząc z opublikowanych rysunków, egzemplarzach z obszaru Kujaw²⁸.

Gdyby przyjąć za Marcinem Maciejewskim²⁹, że wytarcie ornamentu, ścienienie zakończenia i kilkakrotnie już dyskutowane w literaturze przewężenia nagołenników od strony wewnętrznej³⁰ są efektem zużycia przed-

miotów, to wykluczyć należy standardowy sposób ich noszenia. Wytarcia ornamentu występują bowiem na zewnętrznej stronie prętów: na końcach ścienionych (Ryc. 4:c, 6:c, 7:d.h, 9:a.b) albo nieścienionych³¹, między jednym przewężeniem pręta a guziczkowatym zakończeniem (Ryc. 9:d) albo pośrodku obręczy okazu 2. z Siwianki (Ryc. 6:c), obu egzemplarzy z Warszawy-Zacisza i nagołennika 1. z Ginetówki. Pręty są często przewężone w trzech miejscach: na jednym zakończeniu i zwoju obok oraz dodatkowo – na końcu ścienionym, jak w Siwiance (Ryc. 4:a, 5:c.d, 6:a) i Kluczewie albo naprzeciwko ścienienia na obręczy (Warszawa-Zacisze, jeden egzemplarz z Wielgolasu Duchnowskiego i okaz 5. bez lokalizacji³²). Głębokie i inaczej rozmieszczone są ścienienia na okazach z cienkich prętów. W ich przypadku umiejscowione w pobliżu zakończeń dwie wklęsłości znajdują się naprzeciwko siebie i trzecia na jednym z założonych na siebie końców (egzemplarz 8. z miejscowości

²⁵ J. KOSTRZEWSKI 1964, tabl. VII:11.

²⁶ E.M. KŁOŚIŃSKA, K. SOLARSKA 2010, ryc. 9, 10.

²⁷ G. ORLIŃSKA, Ł. KARCZMAREK 2010, ryc. 3:a, 5:2a.

²⁸ Por. D. DURCZEWSKI 1961, np. 38, 71, 73, 75, 76, ryc. 31:1, 74, 81, 89, 94.

²⁹ M. MACIEJEWSKI 2019, 13–14 ryc. 2:a–c, tab. 4 (tam dalsza literatura). Autor informuje o nieznanych śladach zużycia nagołenników z Kisielska, Lubina, pow. lipnowski (okazy 1. i 3.; numeracja według M. MOGIELNICKIEJ-URBAN 2008, tab. 2, 3), Słupi Nowej i egzemplarza 1. z miejscowości nieznannej (G. ORLIŃSKA, Ł. KARCZMAREK 2010, ryc. 2:1a) oraz wyraźnych na nagołennikach z Kluczewa, Warszawy-Zacisza i egzemplarzach 3., 5., 8. i 9. bez znanej lokalizacji (G. ORLIŃSKA, Ł. KARCZMAREK 2010, ryc. 3:a, 5:1a, 7:1a.2a).

³⁰ G. ORLIŃSKA, Ł. KARCZMAREK 2010, 90–91; G. ORLIŃSKA 2016, 10–12.

³¹ G. ORLIŃSKA, Ł. KARCZMAREK 2010, ryc. 5:1b.

³² G. ORLIŃSKA, Ł. KARCZMAREK 2010, ryc. 5:1a.

nieznanej)³³, ewentualnie na jednym zakończeniu i zwoju nad nim oraz w dwóch miejscach na obręczy (nagolennik 2. z Ginetówki³⁴ i okaz 9. z miejscowości nieznanej³⁵). Dość masywny nagolennik 3. bez lokalizacji przewężony jest w jednym miejscu (Ryc. 9:d).

Trudno wyobrazić sobie taki sposób używania nagolenników, który doprowadziłby do ścienienia prętów w kilku miejscach (w przypadku okazu z Warszawy-Zacisza ścienienia wyjątkowo są płaskie; Ryc. 9:a), a czasem tylko na jednym z założonych na siebie końców, zakładając, że ocieranie się ozdoby o skórę czy tkaninę jest w stanie spowodować tak znaczne ubytki w metalu. Przewężenia zatem wydają się wykonane celowo w odlanych prętach. Gdyby służyły zaretuszowaniu wad odlewniczych to w Ginetówce nie mający przewężeń nagolennik 1. trzeba by uznać za odlany bezbłędnie. Zgodnie z badaniami metalograficznymi przedmiotów z tego skarbu został on uformowany, tak jak egzemplarz 2. i bransoleta podobnie do nagolenników zwinięta z okrągłego pręta w 1½ zwoju, przez kilkakrotne przekuwanie i rekryształizację, zachodzące podczas podgrzewania giętych prętów³⁶.

Analogiczne ścienienia na stronie wewnętrznej nagolenników typu sądeckiego i najmasywniejszych okazów typu górnośląskiego ze Świbia, pow. gliwicki, określane są jako skucia-zwężenia w miejscach przeznaczonych do zamocowania pasków zabezpieczających przed przesuwaniem i obracaniem noszonych powyżej kostek ciężkich ozdób³⁷. Z przywoływanych w niniejszym artykule nagolenników, inaczej niż w Świbiu, najwięcej przewężeń i to znacznych mają okazy zwinięte z cienkich prętów oraz podobna do nich bransoleta.

ANALIZA ARCHEOLOGICZNA NAGOLENNIKÓW Z SIWIANKI

Nagolenniki z Siwianki, wykonane z litego, okrągłego pręta, zwiniętego w 1½ zwoju, o guziczkowato zgrubiałych końcach odpowiadają datowanym na okres halsztacki D³⁸ okazom typu stanomińskiego, zdefiniowanego przez Józefa Kostrzewskiego przed blisko 70 laty³⁹.

Reprezentują one ciasno zwinięte egzemplarze typu klasycznego wersji mazowieckiej o *końcach bardziej lub mniej wyraźnie guziczkowato rozszerzonych* w klasyfikacji Małgorzaty Mogielnickiej-Urban⁴⁰ i okazy typu Vb₁ w podziale M. Maciejewskiego – symetryczne, z guziczkowatymi zakończeniami, z ornamentem mazowieckim⁴¹. Wymiary ozdób z Siwianki lokują je wśród najczęściej spotykanych egzemplarzy o średnicy 10–13 cm i grubości pręta 1,0–1,4 cm. Ich 1½-zwojowy skręt niewiele przekracza minimalny, określony przez J. Kostrzewskiego na 1¼ zwoju, podczas gdy nagolenniki wersji kujawskiej są co najmniej półtorazwojowe⁴².

Okazy z Siwianki pochodzą z międzyrzecza Wisły i Bugu, czyli obszaru w strefie mazowiecko-podlaskiej najbardziej nasyconego tego typu przedmiotami. Pozostałe egzemplarze skupiają się wzdłuż dolnej Pilicy na zachodnim Mazowszu oraz tworzą niewielkie zgrupowania nad Narwią i Nurcem (Ryc. 10).

Na Mazowszu i Podlasiu zarejestrowano 65 nagolenników⁴³, z których zaledwie trzy reprezentują typ sądecki⁴⁴, a pozostałe typ stanomiński. Niezdobione są tylko cztery okazy typu stanomińskiego⁴⁵, na dziewięciu znajdują się nieciągłe wzory wersji kujawskiej⁴⁶, na 49

⁴⁰ M. MOGIELNICKA-URBAN 2008, 215–216, tab. 2.

⁴¹ M. MACIEJEWSKI (2019, 52, 66, tab. 1) wymienia 34 okazy typu Vb₁. Nie powinien znaleźć się wśród nich nagolennik 2. z Lubina o końcach zwężających się (J. KOSTRZEWSKI 1964, tabl. XVI:2), a brakuje egzemplarza z Łąk, zaliczonego z uwagi na lekko zgrubiałe uszkodzone zakończenie do typu klasycznego wersji mazowieckiej (G. ORLIŃSKA, Ł. KARCZMAREK 2010, 82, 84, ryc. 2:2). Z nieuwzględnionymi w opracowaniu M. Maciejewskiego parami nagolenników z Wielgolasu Duchnowskiego (por. przyp. 17), Siwianki, Warszawy-Wilanowa i Rządewa oraz pojedynczymi egzemplarzami ze Starej Warki i Zabiezek (por. M. ANDRZEJOWSKA 2020, 219, ryc. 4, 5, przyp. 27), a także dwoma okazami z miejscowości nieznanych (B. PODCZASZYŃSKI 1856, 16, nr 85; J. KOSTRZEWSKI 1964, 84, ryc. 128) egzemplarzy typu Vb₁ jest 48.

⁴² D. DURCZEWSKI 1961, 92; A. COFTA-BRONIEWSKA 1996, 54.

⁴³ Łącznie z niewzmiankowanymi dotychczas w literaturze dwoma okazami typu Vb₁ z cytowanego wyżej Wielgolasu Duchnowskiego oraz pokrytym poprzecznymi żłobkami końcem nagolennika z guziczkowatym zgrubieniem z Liwu, pow. węgrowski (W. ROSZYK s.a.). Na mapach (Ryc. 10, 11) nie uwzględniono skarbu z Podbieli, zawierającego zdobioną wzorem „stanomińskim” bransoletę w formie dwuzwojowego nagolennika z guziczkowatymi końcami (U. NAROŻNA-SZAMALEK 2013, ryc. 6:1).

⁴⁴ Nagolenniki ze skarbów z Otwocka-Teklina (T. WĘGRZYNOWICZ 1968b, 508, ryc. 6), Proszewa, pow. węgrowski (J. KOSTRZEWSKI 1964, 54, ryc. 56:1) i Skwarne, pow. miński (E.M. KŁOSIŃSKA 2013, 143, ryc. 3).

⁴⁵ Okazy z guziczkowatymi końcami z Franciszkowa (J. KOSTRZEWSKI 1964, 33, tabl. VII:11) i Skwarne (E.M. KŁOSIŃSKA 2013, 142, ryc. 4:1) oraz para 6. z pieczętkowatymi końcami z Brańska (D. JASKANIS 1976, 141–142, ryc. 8:3.4).

⁴⁶ Pary nagolenników z Osuchowa, pow. białobrzezski (E.M. KŁOSIŃSKA 2019, 250, ryc. 4, 5) i Kluczewa (J. KOSTRZEWSKI 1964, ryc. 34:3.4) oraz pojedyncze z Bąkowa Dolnego, pow. łowicki (J. MICHAŁSKI 2000), Biejkowskiej Woli, pow. białobrzezski (M. MOGIELNICKA-URBAN 2008, 211,

³³ G. ORLIŃSKA, Ł. KARCZMAREK 2010, ryc. 7:1a; G. ORLIŃSKA 2016, ryc. 1.9.

³⁴ B. CHOMENTOWSKA 1960, 496–497, tabl. XVII:2.

³⁵ G. ORLIŃSKA, Ł. KARCZMAREK 2010, ryc. 7:2a; G. ORLIŃSKA 2016, ryc. 1.8.

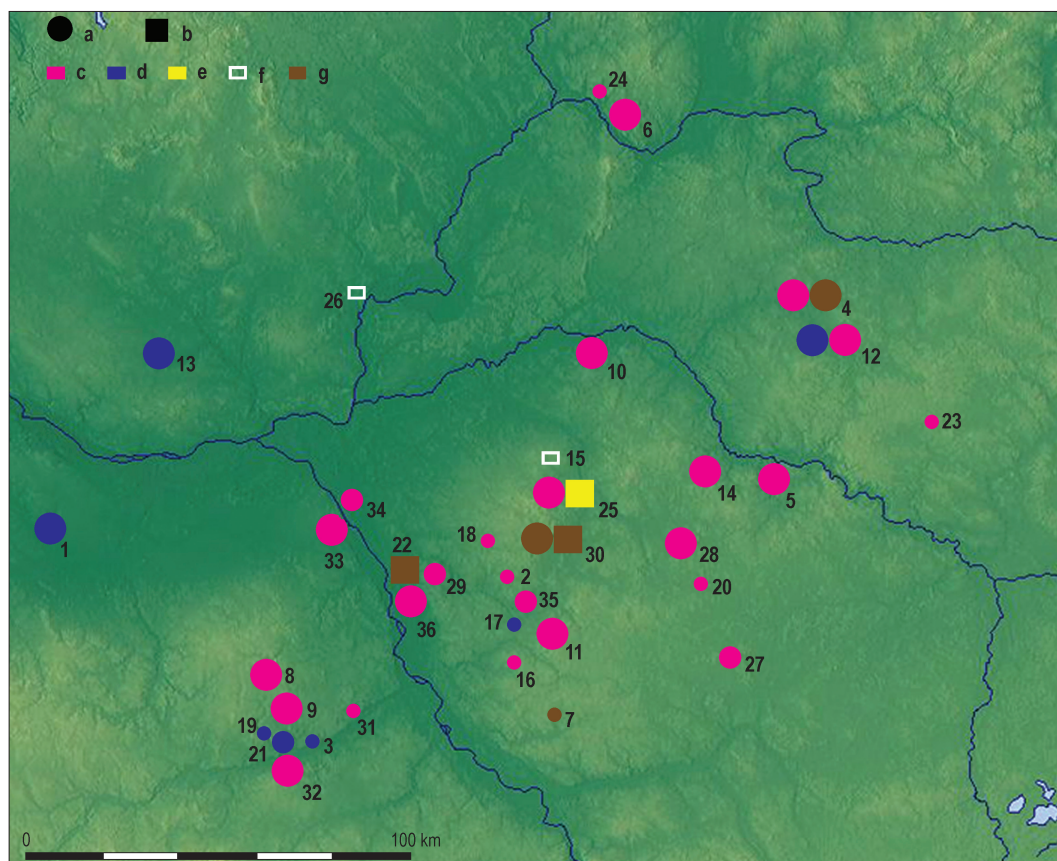
³⁶ B. CHOMENTOWSKA 1960, 507.

³⁷ A. GARBACZ-KLEMPKA, K. DZIĘGIELEWSKI, M. PYREK-NOWAK 2022, 298, 300–301, ryc. 15.6:8.9, 15.10:5.11.12.

³⁸ M. MOGIELNICKA-URBAN 2008, 213; tam wcześniejsza literatura.

³⁹ J. KOSTRZEWSKI 1954, 36.

Ryc. 10. Rozmieszczenie nagołenników typu stanomińskiego (a) i sądeckiego (b) w strefie mazowiecko-podlaskiej, dekorowanych wzorami: wersji mazowieckiej (c), wersji kujawskiej (d), żłobkami na końcach (e), nieznany (f) oraz niezdobionych (g). Największymi symbolami oznaczono wieloelementowe skarby zawierające nagołenniki, średnimi – znaleziska par nagołenników, małymi – okazy odkryte pojedynczo. Oprac.: G. Orlińska (na podstawie M. MOGIELNICKA-URBAN 2008; E.M. KŁOSIŃSKA 2019; M. MACIEJEWSKI 2019; M. ANDRZEJOWSKA 2020)

1 – Bąków Dolny, pow. łowicki, 2 – Bestwiny, pow. miński, 3 – Biejkowska Wola, pow. białobrzeski, 4 – Brańsk (właściwie: Popławny), pow. bielski, 5 – Bużyska, pow. siedlecki, 6 – Drozdowo (dawn. *Drozdów*), pow. łomżyński, 7 – Franciszków, pow. garwoliński, 8 – Ginetówka, pow. grójecki, 9 – Gośńiewice Nowe, pow. grójecki, 10 – Kiełczew, pow. ostrowski, 11 – Kisielsk, pow. łukowski, 12 – Klichy, pow. bielski, 13 – Kluczewo, pow. płoński, 14 – Liszki, pow. sokołowski, 15 – Liw, pow. węgrowski, 16 – Łąki, pow. garwoliński, 17 – Łukówiec (dawn. *Łukowiec*), pow. garwoliński, 18 – Mińsk Mazowiecki (okolice), pow. *loco*, 19 – Mogielnica, pow. grójecki, 20 – Okrągłe, pow. siedlecki, 21 – Osuchów, pow. białobrzeski, 22 – Otwock-Teklin (dawn. *Teklin*), 23 – Páschatka/Пясчатка, Kamieniecki raj./Камянецкий рай. (BLS), 24 – Piątnica, pow. łomżyński, 25 – Proszew, pow. węgrowski, 26 – Pułtusk, pow. *loco*, 27 – Rządów, pow. siedlecki, 28 – Rzeszotków, pow. siedlecki, 29 – Siwianka, pow. otwocki, 30 – Skwarne, pow. miński, 31 – Stara Warka, pow. grójecki, 32 – Stawiszyn (okolice), pow. białobrzeski, 33 – Warszawa-Wilanów, 34 – Warszawa-Zacisze, 35 – Wielgolas Duchnowski, pow. miński, 36 – Zabieźki, pow. otwocki

Fig. 10. Distribution in the Mazovian-Podlachian zone of *Stanomin* type (a) and *Sącz* type (b) anklets covered with Mazovian version ornaments (c), Kuyavian version ornaments (d), grooves at the terminals (e), unknown ornament (f) and undecorated (g). The largest symbols denote multi-part hoards containing anklets, medium-sized symbols – finds of paired anklets, small symbols – specimens found on their own. Graphics: G. Orlińska (after M. MOGIELNICKA-URBAN 2008; E.M. KŁOSIŃSKA 2019; M. MACIEJEWSKI 2019; M. ANDRZEJOWSKA 2020)

1 – Bąków Dolny, Łowicz County, 2 – Bestwiny, Mińsk Maz. County, 3 – Biejkowska Wola, Białobrzeski County, 4 – Brańsk (properly: Popławny), Bielski Podlaski County, 5 – Bużyska, Siedlce County, 6 – Drozdowo (fmr. *Drozdów*), Łomża County, 7 – Franciszków, Garwolin County, 8 – Ginetówka, Grójec County, 9 – Gośńiewice Nowe, Grójec County, 10 – Kiełczew, Ostrow Maz. County, 11 – Kisielsk, County Łuków, 12 – Klichy, Bielski Podlaski County, 13 – Kluczewo, Płońsk County, 14 – Liszki, Sokołów Podl. County, 15 – Liw, Węgrów County, 16 – Łąki, Garwolin County, 17 – Łukówiec (fmr. *Łukowiec*), Garwolin County, 18 – Mińsk Mazowiecki (vicinity), Mińsk Maz. County, 19 – Mogielnica, Grójec County, 20 – Okrągłe, Siedlce County, 21 – Osuchów, Białobrzeski County, 22 – Otwock-Teklin (fmr. *Teklin*, Otwock County), 23 – Páschatka/Пясчатка, Kamieniecki raj./Камянецкий рай. (BLS), 24 – Piątnica, Łomża County, 25 – Proszew, Węgrów County, 26 – Pułtusk, Pułtusk County, 27 – Rządów, Siedlce County, 28 – Rzeszotków, Siedlce County, 29 – Siwianka, Otwock County, 30 – Skwarne, Mińsk Maz. County, 31 – Stara Warka, Grójec County, 32 – Stawiszyn (vicinity), Białobrzeski County, 33 – Warszawa-Wilanów, 34 – Warszawa-Zacisze, 35 – Wielgolas Duchnowski, Mińsk Maz. County, 36 – Zabieźki, Otwock County

kompozycje wersji mazowieckiej pokrywające całą zewnętrzną powierzchnię ozdób, a ornament dwóch jest nieznan⁴⁷.

Po uwzględnieniu nagolenników spoza strefy mazowiecko-podlaskiej⁴⁸ (Ryc. 11) oraz sześciu z miejscowości nieznan⁴⁹ liczba okazów z ornamentami mazowieckimi wzrasta do 63. Większość z nich – 53 egzemplarze z pogrubionymi w różnym stopniu guziczkowatymi zakończeniami – reprezentuje typ Vb₁, cztery o zwężających się końcach należą do typu Va₁⁵⁰, cztery z pieczętkowatymi końcami do typu Vc₁⁵¹ i dwa są nieokreślone⁵².

Stałym elementem ornamentów obu wersji są grupy poprzecznych rowków. W kompozycjach kujawskich zaznaczają się one na tyle wyraźniej od umieszczanych obok zygzaków, trójkątów czy ukośnych kresek, że są określane jako grupy pionowych żeber⁵³. Różnicę w sposobie przedstawienia omawianych elementów zdobniczych uwidacznia zdjęcie nagolennika stanomińskiego z Bydgoszczy-Fordonu oraz jego opis, zgodnie z którym *grupom pionowych bruzd towarzyszą ukośne nacięcia*⁵⁴. Słabo widoczne były linie zygzakowate na prawoskrętnym egzemplarzu z Samina, pow. brodnicki, umieszczone tylko przy niektórych grupach poprzecznych rowków⁵⁵. Niejednokrotnie poprzeczne rowki były jedynym ele-

mentem dekoracyjnym, co wydaje się świadczyć o ważności tego wątku. Samymi grupami poprzecznych kresek ozdabiano ozdoby obręczowe w Wielkopolsce już w IV i V EB⁵⁶. W kujawskim ośrodku metalurgicznym grupami rowków ozdobiono szpilę z dwoma tarczkami spiralnymi z Orchowa, pow. mogileński⁵⁷ oraz jeden nagolennik z Lachmirowic, pow. inowrocławski. Na okazie 2. z tej pary dodatkowe wątki naniesiono tylko przy niektórych grupach pionowych bruzd⁵⁸, jak w cytowanym wyżej Saminie.

We wzorach mazowieckich pola między grupami poprzecznych rowków wypełniano wybranym elementem zdobniczym, tworzonym z opartych podstawami o poprzeczne linie par skierowanych do siebie wierzchołkami trójkątów, przeważnie zakreskowanych (Ryc. 12:a–h) i rzadziej pustych (Ryc. 12:i–k) albo nachylonych w przeciwnie strony grup ukośnych kresek (Ryc. 12:m–r) i sporadycznie innych motywów (Ryc. 12:l.s.t). Między klepsydrami utworzonymi z połączonych wierzchołkami par trójkątów (Ryc. 12:a.b.d) i stykającymi się czterema grupami ukośnych żłobków (Ryc. 12:m) powstawał pusty, niekiedy wydłużony romb, który w różnych konfiguracjach wchodził w skład wielu wzorów (Ryc. 12:c.g–l). Po rozsunięciu par trójkątów i grup ukośnych żłobków zyskiwano pole, na którym umieszczano różnorodne motywy (Ryc. 12:e–k.n–r). Przedstawiony schemat podziału ornamentów wersji mazowieckiej będzie stosowany w dalszej części analizy w miejsce dotychczasowego, niejednoznacznego i niekonsekwentnego nazewnictwa zdobień, wynikającego z różnej interpretacji przez poszczególnych badaczy takich samych wzorów⁵⁹.

Ornament nagolenników z Siwianki, złożony z grup poprzecznych rowków na przemian z przeważnie podwójnymi parami poziomymi klepsydr z ukośnie zakreskowanych trójkątów (Ryc. 12:a) można identyfikować z kompozycją *2 pary klepsydr podwójnie* M. Mogielnickiej-Urban. Do tak dekorowanych egzemplarzy wymieniona autorka zalicza nagolenniki typu Vb₁ ze skarbów z Kisielska, Słupi Nowej i Lubina (okaz 2.), znacznie maszywniejsze od omawianych i zwinięte w ponad 1½ zwoju. Pokrywające je niejednakowe wzory, z których bliski wykonany w Siwianie jest tylko ornament okazu z Kisielska, nie zawierają „jodełki”.

ryc. 1, 2), Klich, pow. bielski (J. KOSTRZEWSKI 1964, ryc. 33:5), Łukówka, pow. garwoliński (J. KOSTRZEWSKI 1964, 46–47) i Mogielnicy, pow. grójecki (M. MACIEJEWSKI 2019, tab. 1; tam wcześniejsza literatura).

⁴⁷ Znany tylko ze wzmianki okaz z Pułtusa, pow. loco (L. PAWLATA 2016, 46) i fragment nagolennika z Liwu (por. przyp. 43), gdzie znaleziono także ułamek litego, okrągłego pręta ze żłobkami przy odłamanych końcach, a zatem zdobionego wzorem nieciągłym (W. ROSZYK s.a.). Nie ma pewności, że jest on częścią nagolennika.

⁴⁸ Trzy egzemplarze z Lubina (J. KOSTRZEWSKI 1964, tabl. XVI:1.2.5; jako *Lubiń*), dwa z Lublina-Zemborzyc (J. GURBA 1961, 103, ryc. 1) i pojedyncze z Krużlowej, pow. nowotarski (J. KOSTRZEWSKI 1964, ryc. 41), Łuszkowa, pow. kościański (D. DURCZEWSKI 1961, 38, ryc. 32:17) i Słupi Nowej (M. ANDRZEJOWSKA 2017, ryc. 1).

⁴⁹ B. PODCZASZYŃSKI 1856, 16, nr 85; J. KOSTRZEWSKI 1964, 84, ryc. 128; G. ORLIŃSKA, Ł. KARCZMAREK 2010, ryc. 3–5.

⁵⁰ Drozdowo (J. KOSTRZEWSKI 1964, 33, tabl. VII:8, jako *Drozdów*) i Piątnica (L. PAWLATA 2016, 39, ryc. 3), oba w pow. łomżyńskim, Lubin, okaz 2. (J. KOSTRZEWSKI 1964, tabl. XVII:2) i Proszew (J. KOSTRZEWSKI 1964, 54, ryc. 56:2).

⁵¹ Pary 4. i 5. z Brańska (D. JASKANIS 1976, 140–141, ryc. 7, 8:1).

⁵² Zachowane częściowo nagolenniki z Bestwin, pow. miński (T. WĘGRZYNOWICZ 1970, 390, ryc. 2:a) i Klich (J. KOSTRZEWSKI 1964, 40, ryc. 33:6). Pierwszy, niesklasyfikowany przez M. MACIEJEWSKIEGO (2019, tab. 1), M. MOGIELNICKA-URBAN (2008, tab. 2) niepewnie przypisała do typu klasycznego wersji mazowieckiej, a drugi J. Kostrzewski opisał jako bransoletę.

⁵³ Por. D. DURCZEWSKI 1961, 92.

⁵⁴ D. DURCZEWSKI 1961, 71 (jako *Fordon*, pow. bydgoski).

⁵⁵ W. LA BAUME 1920, 43, ryc. 58:c. Por. M. MOGIELNICKA-URBAN 2008, przyp. 1 do tab. 1. A. LISSAUER (1891, 18, tabl. IX:9.10) opisuje ornament jako różne grupy ukośnych żłobków pokrywające całą zewnętrzną powierzchnię nagolenników, a J. CHUDZIAKOWA (1974, tabl. XXXII:6) ilustruje tylko poprzeczne żłobki.

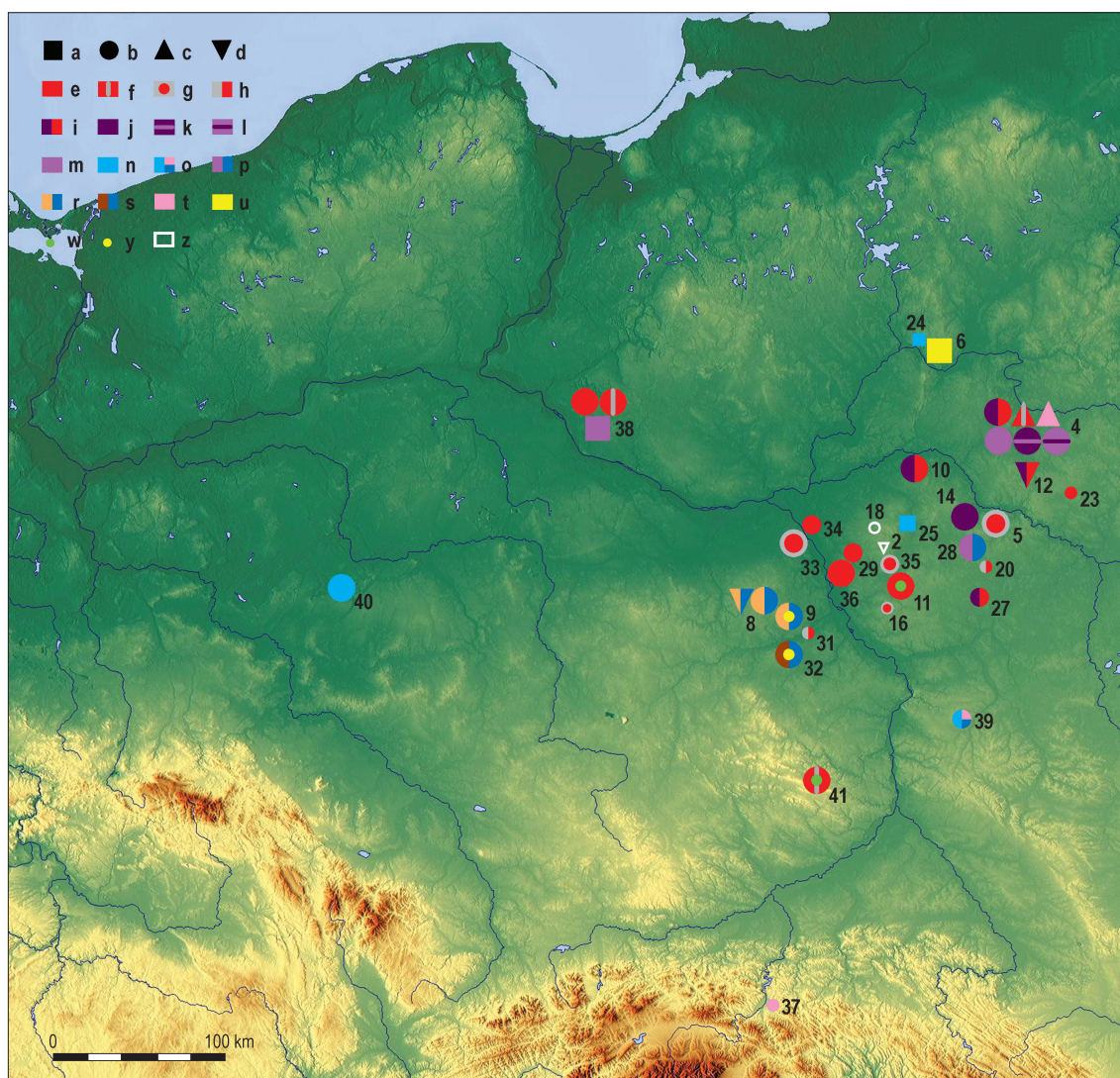
⁵⁶ Naszyjnik z Chobienic, pow. wolsztyński, dekorowany grupami częściowo ukośnych żłobków (M. KACZMAREK 2002, 173, ryc. 67:7, tabl. 48:3), naramiennik z Mączników, pow. średzki (W. SZAFRAŃSKI 1955, 131, 174, tabl. XI:121) oraz fragmenty dwóch naszyjników z Nadziejewa, pow. średzki (M. KACZMAREK 2017, 112–113, tabl. 79:3a.3b).

⁵⁷ D. DURCZEWSKI 1961, 45, ryc. 36:5.

⁵⁸ D. DURCZEWSKI 1961, 38, ryc. 31.

⁵⁹ Por. M. MOGIELNICKA-URBAN 2008, tab. 1–3, przyp. do tab. 2; tam wcześniejsza literatura.

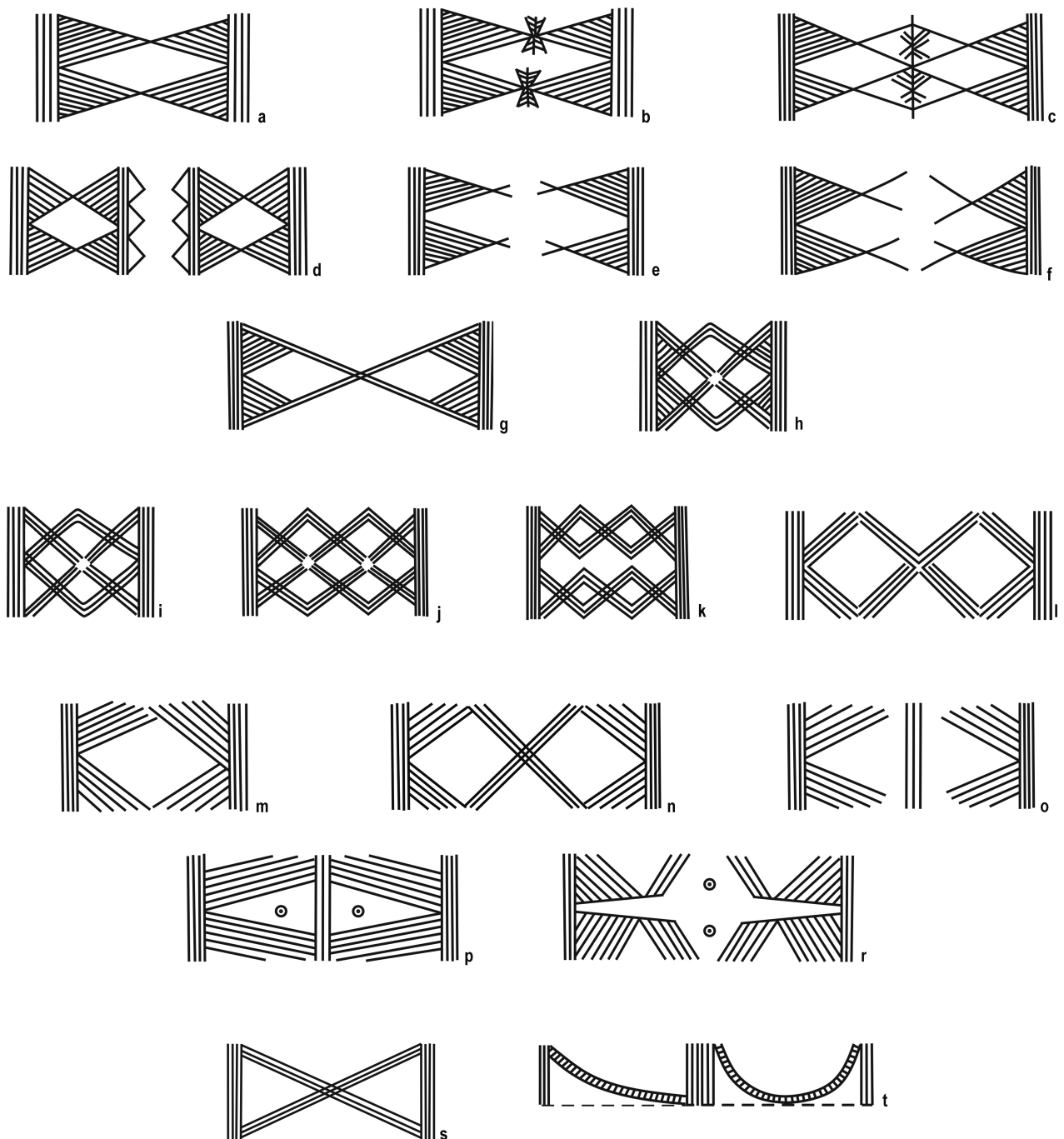

Ryc. 11. Rozmieszczenie nagołenników stanomińskich z końcami zwężonymi (a), guziczkowatymi (b), pieczętkowatymi (c) i nieokreślonymi (d), z ornamentami wersji mazowieckiej. Wątki umieszczane między grupami poprzecznych rowków: pary zakreskowanych poziomych klepsydr (e); inne wzory z parami klepsydr (f); rozsunięte zakreskowane trójkąty i: kreski wychodzące z wierzchołków trójkątów (g), para pustych romboidalnych figur (h), układ czterech rombów (i); rozsunięte puste trójkąty i: układ czterech rombów (j), zwiłokrotniony układ rombów (k) lub dwa pasma rombów (l); pasmo rombów (m); stykające się cztery grupy ukośnych kresek (n); stykające się cztery grupy ukośnych kresek i rozsunięte grupy ukośnych kresek z ukośnym krzyżem (o); rozsunięte grupy ukośnych kresek i: pasmo rombów (p) lub grupa poprzecznych rowków (r); zwiłokrotnione grupy ukośnych kresek (s); ukośny krzyż (t); łuki i festony z „drabinek” (u); dodatkowe elementy ryte (w); kółeczka z zaznaczonym środkiem (y); nieokreślone (z). Wielkość symboli i numeracja stanowisk jak na Ryc. 10. Znaleziska nagołenników spoza strefy mazowiecko-podlaskiej: 37 – Krężlowa, pow. nowotarski, 38 – Lubin (dawn. *Lubiń*), pow. lipnowski, 39 – Lublin-Zembożyce (dawn. *Zembożyce*), 40 – Łuszkowo, pow. kościański, 41 – Słupia Nowa, pow. kielecki. Oprac.: G. Orlińska (na podstawie: M. MOGIELNICKA-URBAN 2008; M. MACIEJEWSKI 2019; M. ANDRZEJOWSKA 2020)

Fig. 11. Distribution of Stanomin-type anklets with tapered (a), knobbed (b), stamp-like (c) and undefined (d) terminals, decorated with Mazovian version motifs. Motifs placed between groups of transverse grooves: pairs of hatched horizontal hourglasses (e); other patterns with pairs of hourglasses (f); spaced hatched triangles and: strokes extending from triangle vertices (g), a pair of plain diamond-shaped quadrangles (h), an arrangement of four rhombuses (i); spaced plain triangles and: an arrangement of four rhombuses (j), repeating arrangement of rhombuses (k), or two bands of rhombuses (l); a band of rhombuses (m); four touching groups of oblique strokes (n); four touching groups of oblique strokes and spaced groups of oblique strokes and an oblique cross (o); spaced groups of oblique strokes: a band of rhombuses (p) or a group of transverse grooves (r); repeating groups of oblique strokes (s); oblique cross (t); arches and festoons of “ladders” (u); additional engraved elements (w); encircled dots (y); undefined (z).

The size of the symbols and the site numbers as in Fig. 10. Finds of anklets outside the Mazovian-Podlachian zone: 37 – Krężlowa, Nowy Targ County, 38 – Lubin (fmr. *Lubiń*), Lipno County, 39 – Lublin-Zembożyce (fmr. *Zembożyce*), 40 – Łuszkowo, Kościan County, 41 – Słupia Nowa, Kielce County. Graphics: G. Orlińska (after M. MOGIELNICKA-URBAN 2008; M. MACIEJEWSKI 2019; M. ANDRZEJOWSKA 2020)

Ryc. 12. Motywy ornamentów mazowieckich. Grafika: G. Orlińska
Fig. 12. Mazovian ornament motifs. Graphics: G. Orlińska

Zdobienie półtorazwojowego nagolennika z Kisielska⁶⁰ (Ryc. 7:c, 12:b) złożone jest z pojedynczych par poziomych klepsydr na końcach oraz sześciu par takich figur na obręczy, które można interpretować zarówno jako pojedyncze, rozgraniczone naprzemiennie większymi

i mniejszymi grupami pionowych kresek, jak i trzy pary podwójne⁶¹. W miejscu zetknięcia się wierzchołków trójkątów tworzących klepsydry (zakreskowanych w przeciwne strony tak jak w Siwiance) umieszczono niewielkie figury z ukośnych kresek i pasm drobnych nacięć.

⁶⁰ Nieprzekazany przez znalazcę nagolennik 2. (J. ANTONIEWICZ 1959, 49–50) był najprawdopodobniej zdobiony takimi samymi wątkami.

⁶¹ Por. G. ORLIŃSKA, Ł. KARCZMAREK 2010, 89, gdzie wątpliwości dotyczące kwalifikacji ornamentu.

Starannie rozplanowany ornament prawie dwuzwojowego nagolennika ze Słupi Nowej (Ryc. 7:d, 12:c) składa się z dwóch takich samych sekwencji – dwóch pojedynczych par poziomych klepsydr zakreskowanych w przeciwne strony i czterech podwójnych par klepsydr podzielonych pionową linią, przy której umieszczono grupy ukośnych nacięć. W podwójnych parach klepsydr zakreskowane są jedynie trójkąty oparte podstawami o grupy poprzecznych rowków, a stykające się wierzchołkami pozostawiono puste⁶². Ich kontury tworzą układ romboidalnych figur.

Obwiedzione małymi zygzakami podwójne pary klepsydr na półtorazwojowym okazie 2. z Lubina dzielą niewielkie puste przestrzenie. Poszczególne klepsydry są zakreskowane w tę samą stronę, a tworzące pary przebiegają w przeciwnych kierunkach⁶³. Zbliżony do opisanego wzór, ale niestarannie wykonany z wąskich i płytkich linii, z klepsydrami zakreskowanymi w przeciwne strony, wykonano na masywnym, prawie dwuzwojowym egzemplarzu 3. z miejscowości nieznanej⁶⁴ (Ryc. 9:d).

Zgeometryzowane kompozycje przystające stylistycznie do umieszczonych na parze nagolenników z Siwianki znajdują się na trzech z ośmiu egzemplarzy dekorowanych wzorem 2 pary klepsydr pojedynczo M. Mogielnickiej-Urban⁶⁵. Nagolennik 3. z Lubina, wykonany z pręta o grubości porównywalnej do użytych w Siwiance i najprawdopodobniej zwinięty w mniej niż półtora zwoju (w miejscu złamania pręt już się zwęża), z „jodełką” na zachowanym końcu, pokryto jednostajnym wzorem złożonym z podobnej wielkości grup poprzecznych rowków na przemian z pojedynczymi parami poziomymi klepsydr o polach zakreskowanych w przeciwne strony⁶⁶. Ornamenty pary masywniejszych, 1½-zwojowych nagolenników z Warszawy-Zacisza nie zawierają motywu „jodełki” i nie są tak uporządkowane. W literaturze podkreślano naprzemienność mniejszych i większych grup

poprzecznych rowków, rozdzielających pary poziomych klepsydr zakreskowanych z przeciwne strony⁶⁷. W obu wzorach dominują podwójne pary tych figur, ale obecne są także pary pojedyncze oraz na nagolenniku 2. jedna potrójna. Podobnie jak w przypadku okazu z Kisielska układ par klepsydr nie jest jednoznaczny i można go różnie odczytywać.

Bliską analogię do prezentowanej w artykule pary nagolenników, tak pod względem cech formalnych, jak i zdobienia, stanowi 1½-zwojowy okaz typu Vb₁ odkryty w Zabieżkach, oddalonych od Siwianki zaledwie o kilkanaście kilometrów. Za wyjątkiem „jodełki” z pasm ukośnych kresek na końcach, pręt pokrywają grupy poprzecznych rowków na przemian z podwójnymi parami klepsydr zakreskowanych w przeciwne strony, przedzielanymi pięcioma poprzecznymi liniami. Wzór jest równie precyzyjnie rozplanowany jak w Słupi Nowej i takie same elementy zdobnicze znajdują się na zwojach jedne nad drugimi. „Jodełki”, grupy poprzecznych rowków i podwójne pary klepsydr rozdzielone kilkoma pionowymi kreskami umieszczono na nagolenniku (rozgiętym, zapewne 1½-zwojowym) z wydatnymi guziczkowatymi zakończeniami z miejscowości Pâșcatka/Пясчатка w zachodniej Białorusi⁶⁸. Bliskie opisanym jest zdobienie egzemplarza 5. z miejscowości nieznanej, nieco mniejszego od nagolenników z Siwianki i wykonanego z cieńszego pręta, ale także zwiniętego w 1½ zwoju. Wzór składa się z „jodełki”, z pasm ukośnych kresek, grup poprzecznych rowków oraz pojedynczych i podwójnych par klepsydr⁶⁹ (Ryc. 9:c).

Pary poziomych klepsydr, za wyjątkiem jednego pola zakreskowane w tę samą stronę, na przemian z grupami 5–10 poprzecznych rowków, wykonano na nagolenniku 4. z miejscowości nieznanej, zaledwie 1¼-zwojowym, z guziczkowatymi zakończeniami, z których jedno ozdobiło motywem równoramiennego krzyża⁷⁰.

Dwanaście nagolenników typu Vb₁ (włączając okaz 2. z Kisielska⁷¹), ornamentowanych zbieżnymi stylistycznie wzorami z całkowicie zakreskowanych par klepsydr na przemian z grupami poprzecznych rowków, stanowi ok. 19% egzemplarzy ze zdobieniami w wersji mazowieckiej. Znaleźiska z Siwianki, Warszawy-Zacisza, Kisielska i Zabieżek tworzą skupisko na wschodnim Mazowszu (Ryc. 11), a pozostałe egzemplarze pochodzą z zachodniego Polesia, Pojezierza Dobrzyńskiego i miejscowości

⁶² M. ANDRZEJOWSKA 2017, 119, ryc. 1:b.c. We wzorze tym dostrzegano ukośny krzyż (W. BLAJER, B. CHUDZIŃSKA 2000, 48).

⁶³ J. KOSTRZEWSKI 1964, 45, tabl. XVI:5.

⁶⁴ G. ORLIŃSKA, Ł. KARCZMAREK 2010, ryc. 3.

⁶⁵ Z wymienionych przez M. MOGIELNICKĄ-URBAN (2008, tab. 2) ośmiu okazów parami zakreskowanych klepsydr nie są dekorowane nagolenniki typu Vb₁ z Bużysk (por. M. ANDRZEJOWSKA 2020, ryc. 11, przyp. 27) oraz trzy egzemplarze typu Vc₁ z Brańska, zwinięte zaledwie w 1½ zwoju z prętów dwukrotnie cieńszych niż w Siwiance (D. JASKANIS 1976, 140–141, ryc. 7, 8:1). Na końcach tych okazów znajdują się wąskie pasma „jodełki” z rzędów kresek nachylonych w przeciwne strony, a pozostały ornament, sprawiający wrażenie chaotycznego, zdecydowanie odbiega od silnie zgeometryzowanych analizowanych wzorów. Na nagolennikach z pary 4. różnej wielkości, nieforemne klepsydry ustępują liczebnie innym figuram, a na okazie pojedynczym klepsydry wykonano tylko po jednej stronie pręta, a na drugiej niekształtne trójkąty. Pola figur wypełniają niestaranne ukośne kreski i „jodełka”.

⁶⁶ J. KOSTRZEWSKI 1964, tabl. XVI:1.

⁶⁷ G. ORLIŃSKA, Ł. KARCZMAREK 2010, 89; G. ORLIŃSKA 2016, 9–11, ryc. 1.1, 1.7:a.b.

⁶⁸ Камянецкі рай., Берасцейская вобл. Пор. G. ORLIŃSKA, Ł. KARCZMAREK 2010, przyp. 7. Zdjęcie nagolennika nie ujawnia większości szczegółów ornamentu.

⁶⁹ G. ORLIŃSKA, Ł. KARCZMAREK 2010, ryc. 5:1.

⁷⁰ G. ORLIŃSKA, Ł. KARCZMAREK 2010, ryc. 4.

⁷¹ Por. przyp. 60.

Nagołennik	Cu	Sn	Pb	Sb	Ni	Ag	Co	Mn	As
Siwianka 1.	87,68	9,55	0,17	0,00	0,00	0,00	0,03	0,00	0,30
Siwianka 2.	88,69	8,75	0,20	0,00	0,04	0,00	0,03	0,00	0,23
Warszawa-Zacisze 1.	87,09	9,88	0,20	0,00	0,04	0,00	0,03	0,00	0,20
Warszawa-Zacisze 2.	89,34	8,72	0,06	0,00	0,00	0,00	0,02	0,03	0,18
Kisielsk	90,53	7,19	0,41	0,00	0,15	0,00	0,03	0,03	0,26
Miejscowość nieznana 5.	92,20	3,55	1,85	0,36	0,21	0,13	0,03	0,03	0,00

Tab. 1. Skład chemiczny wybranych nagołenników stanomińskich zdobionych parami poziomymi, zakreskowanych klepsydr. Udziały pierwiastków podano w % wagowych
Table 1. Chemical composition of selected stanomin type anklets decorated with pairs of horizontal hatched hourglasses. Elemental proportions are given in weight %

nieznanych. Nagołenniki są zwijane w 1½ zwoju, a półtorazwojowy jest tylko okaz z Kisielska. Końce masywniejszych obręczy z Kisielska i Warszawy-Zacisza oraz egzemplarza 4. z miejscowości nieznanej nie są zdobione „jodełką”.

SKŁAD CHEMICZNY WYBRANYCH NAGOLENNIKÓW ZDOBIONYCH PARAMI ZAKRESKOWANYCH KLEPSYDR

Analizy składu pierwiastkowego wykonano w Dziale Konserwacji PMA w 2022 roku, w ramach projektu „EDXRF w służbie archeologii – zastosowanie, możliwości, metodyka”, realizowanego we współpracy z laboratorium Masdiag Sp. z o.o. i Narodowym Centrum Badań Jądrowych w Świerku⁷². Do badań wykorzystano spektrometr fluorescencji rentgenowskiej (EDXRF) Shimadzu EDX-8100 z detektorem SDD, udostępniony przez laboratorium Masdiag. Użyty kolimator miał średnicę 1,0 mm. Miejsca pomiarów przygotowano poprzez punktowe usunięcie produktów korozji i odsłonięcie powierzchni metalu.

Z oznaczanych 24 pierwiastków w stopach analizowanych sześciu nagołenników nie stwierdzono śladów cezu, europu, bizmutu, chloru, krzemu, fosforu, chromu i żelaza. W prezentującej wyniki pomiarów Tabeli 1, poza dwoma głównymi składnikami stopowymi – miedzią i cyną, uwzględniono pierwiastki stanowiące najczęstsze domieszki rud miedzi. Pominęto stwierdzone we wszystkich odczytach udziały jodu (0,49–1,33% I), wapnia (0,34–0,62% Ca), skandu (0,08–0,22% Sc) oraz wykazane w niektórych stopach ślady toru, holmu, siar-

ki i samaru. Powtórzone dwukrotnie badania nagołennika 5. z miejscowości nieznanej potwierdziły odmienny od pozostałych jego skład chemiczny. W Tabeli 1 umieszczono wyniki pierwszej analizy, ponieważ kolejne tylko nieznacznie się od niej różniły.

Nagołenniki ze wschodniego Mazowsza – z Siwianki, Warszawy-Zacisza i Kisielska – są odlane z brązów cynowych, okaz bez znanej lokalizacji z brązu cynowo-ołowiowego. Miedź i cynę w brązach cynowych oznaczono na podobnym poziomie (87,09–89,34% Cu i 8,72–9,88% Sn), zbliżona jest zawartość arsenu (0,18–0,30% As) i niemal identyczne, nikłe ślady kobaltu (0,02–0,03% Co), niklu w okazy 2. z Siwianki i egzemplarzu 1. z Warszawy-Zacisza (0,04% Ni) oraz manganu w 2. nagołenniku z Zacisza i okazy z Kisielska (0,03% Mn). Stop tej ostatniej obręczy zawiera nieco więcej niklu i ołowiu od pozostałych. W brązach cynowych nie stwierdzono obecności antymonu i srebra. Udziały pierwiastków śladowych w tych stopach są na tyle podobne do siebie, że miedź może pochodzić z jednego środowiska geograficznego.

W brązie cynowo-ołowiowym nagołennika 5. z miejscowości nieznanej o niskim udziale tych składników (3,55% Sn i 1,85% Pb) w przeciwieństwie do wyżej omówionych stopów nie stwierdzono arsenu, a oznaczono antymon, srebro i najwyższy wśród analizowanych metali poziom niklu. Podwyższony udział ołowiu może być wynikiem celowego dodania tego składnika do stopu albo stanowić domieszkę pochodzącą z recyklingu i wprowadzoną wraz ze złomem wykorzystanym jako surowiec. Zgodnie z literaturą przedmiotu na intencjonalne dodanie do brązu ołowiu wskazuje jego stężenie powyżej 5%, a udział poniżej 1% Pb z niemal całkowitą pewnością taką ewentualność wyklucza⁷³. Omawiany nagołennik różni się od pozostałych nie tylko składem chemicznym, ale i parametrami – jest mniejszy i zwinięty z cieńszego pręta.

⁷² W skład zespołu wchodził Grzegorz Raczkowski (kierownik projektu), Aleksandra Rowińska i Karol Żołędziowski (PMA), dr Konrad Kowalski i Zofia Mierzyńska (Masdiag) oraz dr Ewelina Miśta-Jakubowska, dr Aneta Gójska i Renata Czech-Błońska (NCBJ).

⁷³ Por. Z. HENSEL 1996, 148–149; E. PERNICKA 2014, 256.

Z opublikowanych niewielu analiz składu chemicznego nagolenników stanomińskich (w większości wersji kujawskiej), uzyskanych w różnych laboratoriach, a zatem niemożliwych do bezpośredniego porównania wynika, że udziały cyny były przeważnie wysokie (6–9,33% Sn)⁷⁴. Stopy takie charakteryzowały się lepszą lejnością od niskocynowych i wymagały niższej temperatury topnienia (dla brązów o zawartości ok. 10% Sn wynosi ona 1080–1120°C, a dla zawierających mniej cyny – ok. 1180°C⁷⁵). Wysoki dodatek cyny korzystnie wpływał na właściwości mechaniczne odlewów, które zyskiwały m.in. twardość i wytrzymałość na rozciąganie⁷⁶. Traciły one natomiast korzystne w przypadku brązów niskocynowych parametry obróbki plastycznej. Wyższe od przytoczonych wcześniej udziały cyny w półtorazwojowych nagolennikach z Warszawy-Wilanowa (12,19% i 18,43% Sn)⁷⁷, podniosły twardość brązu przy niezmiennych parametrach wytrzymałościowych⁷⁸. Można zatem sądzić, że do produkcji nagolenników na ogół wykorzystywano stopy o składzie chemicznym zapewniającym wysokie wskaźniki użytkowe.

ANALIZA ORNAMENTÓW WERSJI MAZOWIECKIEJ

Ponad połowa nagolenników pokrytych ciągłymi wzorami mazowieckimi (35⁷⁹, tj. ok. 55,6%) zdobiona jest motywem zakreskowanego trójkąta. Omówione wcześniej 12 nagolenników dekorowanych parami poziomymi klepsydr z zakreskowanych trójkątów (Ryc. 12:a,b) stanowi ok. 34,3% tych egzemplarzy. Klepsydry w innych układach wykonano na nagolennikach ze Słupi Nowej (Ryc. 7:d, 12:c), Lubina (okaz 1.), egzemplarzu 3. z miejscowości nieznanej (Ryc. 12:d) oraz trzech egzemplarzach z Brańska⁸⁰.

Między rozsuniętymi zakreskowanymi trójkątami na siedmiu nagolennikach z wierzchołków trójkątów, na przedłużeniu ich boków wyprowadzone są *kreski* – krótkie na półtorazwojowych egzemplarzach z Warszawy-Wilanowa⁸¹ (Ryc. 12:e), dłuższe na zwiniętych w 1½

zwoju obręczach z Bużysk (Ryc. 12:f)⁸², Wielgolasu Duchnowskiego i Łąk⁸³, przeważnie stykające się pośrodku pól i tworzące romboidalne figury. Końce egzemplarzy z Bużysk i jednego z Wielgolasu pokrywa „jodełka”; w tej ostatniej pasma ukośnych kresceczek są rozdzielone podłużnymi liniami.

Podwójne linie wyprowadzone z wierzchołków zakreskowanych trójkątów na przedłużeniu ich zewnętrznych boków i przecinające się na środku pól na 1½-zwojowym nagolenniku z Okrągłego, pow. siedlecki⁸⁴ tworzą *dwie puste romboidalne figury*⁸⁵ (Ryc. 12:g). Podobne czworokąty, ale z pojedynczych linii i przeważnie niezamknięte (kreski wytarte albo niedociągnięte?), wykonano na zwiniętym w półtora zwoju egzemplarzu ze Starej Warki⁸⁶. Końce obu nagolenników pokrywa „jodełka”, w Okrągłym złożona z pasm wsuniętych w siebie kątów przedzielonych podłużnymi liniami.

Układ czterech rombów między rozsuniętymi zakreskowanymi trójkątami (Ryc. 12:h) znajduje się na ośmiu⁸⁷ nagolennikach, mających przeważnie 1½ zwoju, tak jak okazy zdobione parami poziomych klepsydr i kreskami wyprowadzonymi z wierzchołków trójkątów. Obręcze pochodzą z Podlasia i z miejscowości nieznanej (okaz 6.)⁸⁸. W Rządzie⁸⁹ i Klichach⁹⁰ trójkąty i romby obrysowano dwoma kreskami, w Brańsku⁹¹ i na wymienionym wyżej egzemplarzu bez lokalizacji trzema, a czterema w Kielczewie⁹². „Jodełkę” na końcach nagolenników z Rządza tworzą pasma nacięć rozdzielone podłużnymi liniami, jak na wspomnianym wcześniej egzemplarzu z Wielgolasu Duchnowskiego.

Wzory z układami rombów między rozsuniętymi pustymi trójkątami znajdują się na trzech nagolennikach z Podlasia. *Układem czterech rombów* (Ryc. 12:i) obrysowanych kilkoma liniami i na końcach „jodełką”

⁸² M. ANDRZEJOWSKA 2020, ryc. 11.

⁸³ G. ORLIŃSKA, Ł. KARCZMAREK 2010, ryc. 2:2.

⁸⁴ Według J. KOSTRZEWSKIEGO (1964, 52, tabl. XX:4) nagolennik jest zwinięty w półtora zwoju, co nie znajduje potwierdzenia na rysunku zamieszczonym w publikacji.

⁸⁵ Wzór odpowiada *pojedynczym krzyżom* M. MOGIELNICKIEJ-URBAN (2008, tab. 2).

⁸⁶ M. ANDRZEJOWSKA 2020, przyp. 27.

⁸⁷ Być może w taki sposób zdobiony był również nagolennik z okolicy Mińska Mazowieckiego, pow. *loco*, według J. KOSTRZEWSKIEGO (1964, 41) pokryty *bogatym* wzorem, opisanym przez S. NOSKA (1957, 276) jako złożony z *poprzecznych kresek układanych naprzemian z motywem rombów*. M. MOGIELNICKA-URBAN (2008, tab. 2) określa ten wzór jako *podwójne i więcej krzyży w grupie*. Za układ czterech rombów można by uznać obrysy pustych trójkątów na okazie ze Słupi Nowej, gdyby nie rozdzielający je pionowy żłobek (por. Ryc. 10:c).

⁸⁸ G. ORLIŃSKA, Ł. KARCZMAREK 2010, ryc. 5:2.

⁸⁹ M. ANDRZEJOWSKA 2020, przyp. 27.

⁹⁰ J. KOSTRZEWSKI 1964, 40, ryc. 33:6. Por. przyp. 52.

⁹¹ D. JASKANIS 1976, ryc. 5 (para 2.).

⁹² J. PASTERNAK 1938, ryc. 1, 3.

⁷⁴ Por. B. CHOMENTOWSKA 1960, tab.; M. MOGIELNICKA-URBAN 2008, 211–212, 216.

⁷⁵ A. GARBACZ-KLEMPKA ET ALII 2018, 184.

⁷⁶ Por. A. GARBACZ-KLEMPKA, D. ŚCIBIOR, Z. KWAK 2016, 110.

⁷⁷ Por. M. ANDRZEJOWSKA 2020, 225, tab. 1.

⁷⁸ Brąz traci wartości użytkowe i staje się kruchy przy zawartości cyny 24,5% lub wyższej (P. MAKAROWICZ, A. GARBACZ-KLEMPKA 2014, 274).

⁷⁹ Wliczając okaz z Bestwin, którego ornament T. WĘGRZYNOWICZ (1970, 390, ryc. 2:a) opisuje jako grupy linii poprzecznych na przemian z zakreskowanymi trójkątami.

⁸⁰ Por. przyp. 65.

⁸¹ M. ANDRZEJOWSKA 2020, 229, ryc. 4, 5.

z rozdzielonych kreskami pasm ukośnych kresiek zdobiony jest okaz z Liszek⁹³. Na jednym egzemplarzu z pary 1. z Brańska między rozsuniętymi trójkątami umieszczono *zwielokrotniony układ rombów* (Ryc. 12:j), na drugim po *dwa ciągi rombów obrysowanych kilkoma liniami*⁹⁴ (Ryc. 12:k).

Kolejne trzy nagolenniki zdobią pojedyncze ciągi rombów obrysowanych kilkoma żłobkami. Na egzemplarzach z pary 3. z Brańska między grupami poprzecznych kresiek wykonano przeważnie po dwa romby⁹⁵, a na okazie 2. ze zwiężającymi się końcami z Lubina pasma składają się z czterech takich figur⁹⁶.

Nagolenników ornamentowanych grupami ukośnych żłobków jest blisko trzykrotnie mniej od dekorowanych motywem zakreskowanego trójkąta. Osiem z 11 tych egzemplarzy pochodzi spoza międzyrzecza Wisły i Bugu (Ryc. 11).

Stykające się cztery grupy ukośnych kresiek (Ryc. 12:m) na przemian z podobnej długości polami pokrytymi poprzecznymi rowkami zdobią półtorazwojowy egzemplarz typu Vb₁ z Łuszkowa⁹⁷ i okaz typu Va₁ z Piątnicy⁹⁸. Niepokrywający końców ornament nagolennika z Proszewa, należącego do tego ostatniego typu, tworzą pola pokryte omawianym wątkiem (pojedyncze pośrodku obręczy i podwójne po obu jego stronach) naprzemiennie z mniejszymi od nich polami poprzecznie kreskowanymi⁹⁹.

Na pozostałych ośmiu nagolennikach, przeważnie 1½-zwojowych, *grupy ukośnych kresiek są rozsunięte*. Na identycznie dekorowanych okazach z Lublina-Zemborzyc¹⁰⁰ umieszczono dwa motywy: stykające się cztery grupy ukośnych kresiek oraz rozsunięte grupy kresiek z *ukośnym krzyżem* między nimi, dzielącym pole na dwa romby (Ryc. 12:m.n).

Zaginiony nagolennik z podlaskiego Rzeszotkowa, pow. siedlecki¹⁰¹, jeden z dwóch przekazanych przez znalazcę, o końcach pokrytych „jodełką” z pasm kreseczek rozdzielanych podłużnymi liniami, jest zdobiony, jak można sądzić z niejednoznacznego, cieniowanego kreskowaniem rysunku, grupami kresiek ukośnych umieszczonych z jednej lub obu stron pól ograniczonych poprzecznymi rowkami i *pojedynczymi pasmami rombów*

z krzyżujących się wiązek linii, podobnie jak w Brańsku przeważnie złożonymi z dwóch figur (por. Ryc. 12:l).

Pośrodku pól między rozsuniętymi grupami ukośnych kresiek na nagolennikach z Ginetówki na zachodnim Mazowszu (okaz 2. z „jodełką” na końcu, złożoną z pasm kreseczek nachylonych w przeciwne strony)¹⁰² znajdują się dodatkowe *grupy rowków poprzecznych* (Ryc. 12:o). Podobne wykonano na masywniejszych i blisko dwuzwojowych egzemplarzach z pobliskich Gośniewic Nowych¹⁰³, ale grupy ukośnych kresiek stykają się z nimi, tworząc dwa zamknięte pola, pośrodku których umieszczono pojedyncze *kółeczka z zaznaczonym środkiem* (Ryc. 7:a.b, 12:p).

Po dwa takie kółeczka, jedno nad drugim, wykonano pośrodku wielokątnych pól między zwielokrotnionymi grupami ukośnych kresiek (Ryc. 12:r) na nagolennikach z okolic Stawiszyna¹⁰⁴, podobnie masywnych jak gośniewickie i także prawie dwuzwojowych.

Ramiona wydłużonych ukośnych krzyży¹⁰⁵ (Ryc. 12:s) między grupami rowków poprzecznych na luźno zwiniętym w półtora zwoju nagolenniku z Krużlowej składają się z trzech linii¹⁰⁶, a na dwuzwojowym egzemplarzu z miejscowości nieznanej z linii pojedynczych¹⁰⁷. Na półtorazwojowym okazie bez znanej lokalizacji krzyże przedstawiono ukośnie skierowanymi do środka pola czterema parami kresiek¹⁰⁸. Ukośny krzyż z pojedynczych

¹⁰² B. CHOMENTOWSKA 1960, tabl. XVII. Według M. MOGIELNICKIEJ-URBAN (2008, tab. 1) – *grupy kresiek skośnych*.

¹⁰³ Według M. MOGIELNICKIEJ-URBAN (2008, tab. 2) – *trójkąty skośnie zakreskowane*.

¹⁰⁴ E.M. KŁOŚIŃSKA, K. STOLARSKA 2010, ryc. 5, 6, 9, 10; E.M. KŁOŚIŃSKA 2019, ryc. 2:2.3, 3:3.4.

¹⁰⁵ Według M. MOGIELNICKIEJ-URBAN (2008, tab. 2) – *pojedyncze krzyże*.

¹⁰⁶ J. KOSTRZEWSKI 1964, ryc. 41.

¹⁰⁷ Nagolennik ze zbiorów Każ. Wł. Wojcickiego opisano jako zdobiony prostymi krysami, tworzącymi przepaski i trójkąty (B. PODCZASZYŃSKI 1856, 16, nr 85). Jego rysunek przechowywany w Archiwum Muzeum Archeologicznego w Krakowie za zgodą tej instytucji skopiowała Pani Mirosława Andrzejowska, której serdecznie dziękuję za jego udostępnienie. Kazimierz Władysław Wójcicki (vel Wójcicki; 1807–1879) to związany z Warszawą (za udział w powstaniu listopadowym ukarany zakazem zamieszkiwania w niej do 1843 roku) pisarz, historyk, folklorysta i edytor; wieloletni redaktor „Biblioteki Warszawskiej”, współredaktor „Kłosów” i „Encyklopedii Powstaniej” Orgelbranda, wydawca almanachów literackich, autor opowiadań, szkiców historycznych i obyczajowych oraz opowieści opartych na folklorze [<https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Wojcicki-Kazimierz-Wladyslaw;3998138.html> (dostęp 02.04.2022)]. Jego zbiory archeologiczne obejmowały przede wszystkim ceramikę z okolic Klisza, Warszawy i Ostródy (dawn. Osterode) oraz z Podlasia (por. B. PODCZASZYŃSKI 1857, 33–37, 46).

¹⁰⁸ J. KOSTRZEWSKI 1964, 84, ryc. 128. Nagolennik sfotografował KAROL BEYER (1859, tabl. VII, nr 613) na wystawie zorganizowanej w Krakowie w latach 1858 i 1859. Zabytek, przekazany przez Józefa Przyborowskiego do Muzeum Przemysłu i Rolnictwa, jest odnotowany pod nr MPR 987. Był umocowany na jednej tablicy z przedmiotami z brązu i szkła, których kilka pochodziło z okolic Węgrowa, pow. loco.

⁹³ Drugi z pary nagolenników zaginął (por. J. GŁOSIK 1993, 218).

⁹⁴ D. JASKANIS 1976, ryc. 4.

⁹⁵ D. JASKANIS 1976, ryc. 6. W podziale M. MOGIELNICKIEJ-URBAN (2008, tab. 2) – *motyw krzyża z wiązki kresiek*.

⁹⁶ J. KOSTRZEWSKI 1964, tabl. XVI:2. Według M. MOGIELNICKIEJ-URBAN (2008, tab. 2) zdobiony *leżącymi krzyżami*.

⁹⁷ D. DURCZEWSKI 1961, 38, ryc. 32:33.

⁹⁸ L. PAWLATA 2016, 39, ryc. 3.

⁹⁹ J. KOSTRZEWSKI 1964, ryc. 56:2.

¹⁰⁰ J. GURBA 1961, 103, ryc. 1. W opisie J. KOSTRZEWSKIEGO (1964, 81, ryc. 119) nagolennik ma półtora zwoju.

¹⁰¹ J. MIŚKIEWICZ 1962, tabl. VI:1 (jako Rzeszotkowo).

linii umieszczony centralnie na nagolenniku typu Vc₁ z Brańska, zwiniętym z cienkiego pręta zaledwie w 1½ zwoju¹⁰⁹, otaczają puste (celowo?) pola, a pozostałą część obręczy pokrywają długie pasma „jodełki” z ukośnych kresek nachylonych w przeciwne strony.

Zestaw zdobień wersji mazowieckiej zamykają łuki i festony z „drabinek”, tj. kresek ujętych w dwie linie (Ryc. 12:t), wykonane na półtorazwojowym nagolenniku typu Va₁ z Drozdowa¹¹⁰. Na zadokumentowanej jednej stronie obręczy ukośne łukowate „drabinki” znajdują się tylko na dwóch polach na końcowym odcinku pręta, a festony na pozostałych.

Zgodnie z przeprowadzoną wyżej analizą ornamentów wersji mazowieckiej za typowe dla nagolenników stanomińskich ze wschodniego Mazowsza i Podlasia (z wyjątkiem okazji z Kisielska zwiniętych słabiej od kujawskich – w 1½ zwoju) są wzory zawierające zakreskowane trójkąty (Ryc. 11). Najczęściej, przede wszystkim na wschodnim Mazowszu, figury te tworzyły pary klepsydry (Ryc. 12:a,b), a na Podlasiu trójkąty były rozsunięte i otaczały układ rombów (Ryc. 12:h). Nagolenniki z międzyrzecza Wisły i Bugu zdobione innymi wzorami z zakreskowymi trójkątami – z Bużysk (Ryc. 12:f), Wielogolasu Duchnowskiego i Okrągłego (Ryc. 12:g), tak jak wyżej omówione są 1½-zwojowe, natomiast odkryte poza tym obszarem – w Warszawie-Wilanowie¹¹¹ (Ryc. 12:e), Starej Warce i Lubinie (okaz 1) osiągają półtora zwoju, a egzemplarz ze Słupi Nowe blisko dwa zwoje (Ryc. 12:c).

Nagolenniki dekorowane grupami ukośnych kresek, ukośnymi krzyżami i układem „drabinek” (Ryc. 12:m–t), oprócz odkrytych w Proszewie i Rzeszotkowie (o niepewnym wzorze), pochodzą spoza wschodniego Mazowsza i Podlasia. Wymienione okazy oraz egzemplarze z Lublina-Zembozyc (Ryc. 12:m,n) i Ginetówki (Ryc. 12:o) są 1½-zwojowe, pozostałe zwinięto w co najmniej półtora zwoju.

Zdobionych wzorami mazowieckimi nagolenników mających półtora zwoju lub więcej nie zarejestrowano dotychczas na Podlasiu, a na wschodnim Mazowszu wystąpiły jedynie w Kisielsku. Zwinięcie obręczy w ponad 1½ zwoju wydaje się odniesieniem do kujawskich pierwowzorów, podobnie jak zaznaczające się wyraźniej od pozostałych wątków grupy poprzecznych rowków (Ryc. 7:a–d).

DYSKUSJA

Skupiska podobnie dekorowanych nagolenników – na wschodnim Mazowszu parami klepsydry z zakreskowanych trójkątów, na Podlasiu układami rombów między rozsuniętymi, przeważnie zakreskowymi trójkątami, i na zachód od Wisły rozsuniętymi grupami ukośnych kresek oraz pionowymi rowkami i kółeczkami z zaznaczonym środkiem między nimi (Ryc. 11) – mogą świadczyć o funkcjonowaniu warsztatów brązowniczych¹¹² hołdujących określonym wzorcom.

Rozpowszechniony w strefie mazowiecko-podlaskiej motyw zakreskowanego trójkąta wywodzony jest z ornamentyki naczyń z końca VIII i 1. połowy VII wieku p.n.e. z obszaru Mołdawii i zachodniej Ukrainy, na których występował w różnych układach (także klepsydrowych) i nieraz w połączeniu z „drabinkami”, „jodełkami” i grupami krótkich żłobków. Uważa się, że taki rodzaj zdobnictwa, rejestrowany po obu stronach Wisły, począwszy od ujścia Sanu i na obszarze Kujaw kończąc, mógł dotrzeć na ziemie polskie już w początkach okresu halsztackiego D (tj. ok. połowy VII wieku p.n.e.)¹¹³. O przenoszeniu wątków z ceramiki na wyroby metalowe przekonuje podobieństwo ornamentyki kilku naczyń z cmentarzyska kultury łużyckiej w Woli Kisielskiej, pow. łukowski¹¹⁴ do zdobień nagolennika, naszyjnika i bransolety ze skarbu z Kisielska¹¹⁵ odkrytego w odległości kilku kilometrów od nekropoli.

Pozostałe wątki ornamentacyjne umieszczane na nagolennikach także znajdują odpowiedniki w zdobnictwie późnohalsztackich naczyń kultury łużyckiej¹¹⁶. Wzór jodełkowy, przedstawiany pasmami ukośnych żłobków rozdzielanymi podłużnymi liniami, a zatem tak, jak na końcach nagolenników ze strefy mazowiecko-podlaskiej, występuje na ceramice z Kujaw¹¹⁷, Ziemi Chełmińskiej¹¹⁸ i Polski środkowej¹¹⁹. „Drabinki”, wykonywane w różnych układach na naczyniach kujawskich¹²⁰, na wyrobach metalowych z tego obszaru tworzą przeważnie ukośne krzyże, przedstawiane także za pomocą żłobków czy nacięć,

¹⁰⁹ D. JASKANIS 1976, ryc. 8:1.

¹¹⁰ J. KOSTRZEWSKI 1964, tabl. VII:8. W opisie M. MOGIELNICKIEJ-URBAN (2008, tab. 3) zdobiony *na całej długości (...) łukami i leżącymi krzyżami z drobnych nacięć*.

¹¹¹ Istnieją wątpliwości zarówno co do miejsca odkrycia nagolenników, jak i współwystępowania ich z bransoletą (M. ANDRZEJOWSKA 2020, 218–219, 229).

¹¹² Por. np. T. WĘGRZYNOWICZ 1973, 26; W. BŁAJER 2001, 309; M. MOGIELNICKA-URBAN 2008, 213.

¹¹³ M. ANDRZEJOWSKA 2016, 287, ryc. 2; 2020, 232.

¹¹⁴ T. WĘGRZYNOWICZ 1968a, ryc. 1:n, 2:e. Por. M. ANDRZEJOWSKA 2016, 287, 302; 2020, 232.

¹¹⁵ J. ANTONIEWICZ 1959, ryc. 3–6.

¹¹⁶ Por. D. DURCZEWSKI 1961, 97.

¹¹⁷ K. SZAMAŁEK 1987, 94, 101 (motywy VIIIE:5); 2009, ryc. 63:2.9.

¹¹⁸ J. CHUDZIAKOWA 1974, tabl. XVI:9, XVII:1–3, XVIII:1.3, XXIV:16, XXV:17; J. GACKOWSKI 2012, tabl. 20:11, 64:2.

¹¹⁹ I. JADCIKOWA 1990, tabl. I:3.12, II:1, XI:4, XI:15.16, XII:6, XIII:2.7, XVII:2, XVIII:5, XIX:10, XXII:8.9.16, XXV:12; E.M. KŁOSIŃSKA 2010, ryc. 4:1.4.

¹²⁰ K. SZAMAŁEK 1987, 61 (motyw VIIG:1–6.9).

m.in. w Stanominie, pow. inowrocławski¹²¹. Małe krzyżki, jak na jednym z naczyń¹²², wykonano na nagolenniku stanomińskim z Mirosławic, pow. mogileński¹²³ oraz przy jednym z zakończeń egzemplarza ze Słupi Nowej¹²⁴. Równoramienne krzyże z „drabinek” umieszczono na guziczkowatych końcówkach nagolenników z Brańska¹²⁵ i egzemplarza 4. bez lokalizacji¹²⁶.

W zwielokrotnionych grupach kresiek, wykonanych na nagolennikach z okolic Stawiszyna (por. Ryc. 12:r) można dostrzec podobieństwo do „piętrowych” kompozycji z wiązek ukośnych żłobków rozdzielanych poziomymi liniami, wykonywanych na późnohalszackich naczyniach z Kujaw¹²⁷, Polski środkowej¹²⁸ i wschodniego Mazowsza – z Warszawy-Grochowa „Bryłowszczyzny”¹²⁹, Warszawy-Miedzeszyna¹³⁰ oraz z Maciejowic, pow. garwoliński¹³¹.

Niewykluczone, że pierwowzorem umieszczanych na nagolennikach ornamentów złożonych z czterech stykających się¹³² lub rozsuniętych grup ukośnych kresiek (Ryc. 12:m–p) jest najbardziej rozpowszechniony wątek zdobniczy ceramiki – skierowane w przeciwne strony wiązki żłobków zwieszające się od linii poziomej – na obręczach odwrócony o 90°. Omawiany motyw na ceramice z obszaru Kujaw wykonywano od IV EB wygniatymi, szerokimi bruzdami, które od przełomu V EB i HaC zostały zastąpione przez wąskie żłobki¹³³. Wątek taki występuje także na ceramice z obu wymienionych wcześniej cmentarzysk warszawskich, a w niektórych kompozycjach grupy ukośnych żłobków znajdują się po obu stronach poziomej linii, co tym bardziej przypomina zdobienia nagolenników¹³⁴ (por. Ryc. 7:e). Okazy zdobione rozsuniętymi grupami ukośnych kresiek tworzą skupisko na zachodnim Mazowszu, a równie nie-

liczne egzemplarze z ciągłym ornamentem, złożonym z poprzecznych rowków i czterech stykających się grup ukośnych kresiek, rozrzucone są na znacznym obszarze (Ryc. 11). Można zatem przyjąć, że ten ostatni wzór nie przyjął się na Mazowszu i Podlasiu. Ornament nagolennika z Proszewa, jak dotąd jedynego odkrytego na wymienionym terenie, jest inaczej rozplanowany niż na okazach z Łuszkowa i Piątnicy oraz, co wyjątkowe, nie pokrywa końców obręczy¹³⁵. Niezdobione końce miały pierścienie napierśników kultury pomorskiej¹³⁶ oraz zapożyczone z północy naszyjniki z haczykowatym zapięciem, np. ze Szczepanowa, pow. mogileński (jeden okaz dekorowany grupami poprzecznych żeberek, drugi – kabłąkowy, skośnie żłobkowany) i Rychłocic, pow. wieluński (pokryte „jodełkami” i ukośnymi krzyżami), datowane na obszarze Wielkopolski na okres halszacki D¹³⁷. Towarzyszący nagolennikowi z Proszewa egzemplarz typu sądeckiego¹³⁸ dodatkowo przemawia za zamiejscowym pochodzeniem zespołu.

Gotowe wyroby, wzorce do ich wykonywania i motywy zdobnicze rozchodziły się z kujawskiego ośrodka metalurgicznego w kierunku wschodnim na Podlasie i południowo-wschodnim na Mazowsze i dalej¹³⁹. Na trasie „wschodniej” zarejestrowano nagolenniki ze zwężającymi się końcami (Ryc. 11; także okazy wersji kujawskiej z Samina¹⁴⁰), jakie dominują w skarbie ze Stanomina¹⁴¹, a inne rozproszone są na obszarze Polski zachodniej, Niemiec i Danii¹⁴². Egzemplarz 2. z Lubina, z ornamentem porównywalnym z wykonanym na egzemplarzach z pary 3. z Brańska (Ryc. 12:l), różni się od nagolenników kujawskich także dużo słabszym, zaledwie 1¼-zwojowym skrętem. Nagolennikowi z Drozdowa, powielającemu wzorce kujawskie półtorazwojowym skrętem i zdobieniem z łuków i festonów z „drabinek”¹⁴³ (Ryc. 12:t), towarzyszy

¹²¹ D. DURCZEWSKI 1961, 61, ryc. 53:1; M. ANDRZEJOWSKA, Ł. KAR-CZMAREK 2021, ryc. 12:a–c.

¹²² K. SZAMAŁEK 1987, 61 (motyw VIIG:5).

¹²³ D. DURCZEWSKI 1961, 73, ryc. 81.

¹²⁴ Por. przyp. 9.

¹²⁵ J. JASKANIS 1976, ryc. 4, 8:1 (para 1.).

¹²⁶ G. ORLIŃSKA, Ł. KAR-CZMAREK 2010, ryc. 4.

¹²⁷ K. SZAMAŁEK 1987, 61, 94, 101 (motyw VIIC:6).

¹²⁸ I. JADCZYKOWA 1990, tabl. XV:9.

¹²⁹ M. GĄDZIKIEWICZ-WOŹNIAK 1961, tabl. VI:5, XIX:11.

¹³⁰ R. MIKŁASZEWSKA-BALCER 1964, ryc. 18.

¹³¹ J. DĄBROWSKI, M. MOGIELNICKA-URBAN 2014, 123, ryc. 69:5, 76:14, 94:4, 107:3.

¹³² Podobny efekt dekoracyjny uzyskano wykonując pasmo przeciwnie skierowanych grup kątów wsuniętych w siebie na bransolecie typu kujawskiego ze Świdnika, pow. limanowski (J. ŻUROWSKI 1927, 31, tabl. IV:6, X:5; ornament opisany jako *leżące krzyże*) oraz masywnych nagolennikach ze stykającymi się końcami z Czarnowa, stan. 46 i Kamieńca, oba w powiecie toruńskim (J. CHUDZIAKOWA 1974, 62, tabl. XXVII:1.2; J. GACKOWSKI 2012, tabl. 12:3).

¹³³ K. SZAMAŁEK 1987, 61, 98 (motywy IIIC:13.14, VIIC:4.5).

¹³⁴ M. GĄDZIKIEWICZ-WOŹNIAK 1961, 100–102, tabl. VII:4b; R. MIKŁASZEWSKA-BALCER 1964, 367, ryc. 3:c.

¹³⁵ J. KOSTRZEWSKI 1964, ryc. 56:2.

¹³⁶ D. DURCZEWSKI 1961, ryc. 12:1.2, 16:1, 17:2, 61:2.

¹³⁷ D. DURCZEWSKI 1961, 97, ryc. 46:1–3, 58.

¹³⁸ J. KOSTRZEWSKI 1964, ryc. 56:1. Zdobiony na końcach żłobkami nagolennik sądecki z Proszewa jest równie niestandardowy jak okaz z ornamentem wersji mazowieckiej. Dwa podobnie dekorowane nagolenniki – sądecki z nacięciami na końcach i stanomiński pokryty stykającymi się grupami ukośnych kresiek wchodzą w skład skarbu z Łuszkowa (D. DURCZEWSKI 1961, 38, ryc. 32:12.17). Nagolenniki sądeckie w Wielkopolsce i na Mazowszu uważa się za importy z południowej części ziem polskich, ale wysuwano też teorię, że mogą być miejscowymi naśladownictwami okazów kujawskich (D. DURCZEWSKI 1961, 93).

¹³⁹ Por. M. MACIEJEWSKI 2019, 64–65.

¹⁴⁰ Por. przyp. 55.

¹⁴¹ M. MACIEJEWSKI 2019, tabl. 1.

¹⁴² Por. M. MACIEJEWSKI 2019, tabl. 1.

¹⁴³ Por. A. COFTA-BRONIEWSKA 1996, ryc. 28:1.2. Podobne festony wykonywano na pierścieniach napierśników, zwłaszcza na Pomorzu, z dużym prawdopodobieństwem datowanych na początki HaD (A. KRZYŚIAK, K. DZIĘGIELEWSKI, A. GARBACZ-KLEMPKA 2017, 261, 264, ryc. 7).

gładki naszyjnik z okrągłego pręta z końcami zwiniętymi w uszka, jakie wywodzi się z pracowni zachodniopomorskich, a najbliższe do niego analogie można wskazać w skarbach wielkopolskich¹⁴⁴ i kujawskich¹⁴⁵ ze schyłku V EB i HaC. Masywny, półtorazwojowy nagołennik 1. z Lubina ma guziczkowate końce, a jego ornament składa się z „mazowieckich” zakreskowanych klepsydr oraz „kujawskich” małych zygzaków i wprawdzie niewielkich, ale pustych pól dzielących segmenty wzoru (Ryc. 12:d). Do podlaskich Klich dotarł najmaszywniejszy jak dotąd, blisko dwukilogramowy nagołennik wersji kujawskiej z guziczkowatymi końcami (Ryc. 10)¹⁴⁶, a skarb z niedalekiego Brańska zawiera naszyjniki zdobione na szerokich końcach ukośnymi krzyżami z „drabinek” i kółeczek z zaznaczonym środkiem¹⁴⁷.

Nad dolną Pilicą, gdzie odmiennie od obszarów Mazowsza i Podlasia skupiają się nagołenniki przeważnie zwinięte w ponad 1½ zwoju i dekorowane przede wszystkim rozsuniętymi grupami ukośnych kresów (Ryc. 11, 12:o–r), zarejestrowano cztery egzemplarze wersji kujawskiej (Ryc. 10). Po obu stronach Wisły znajduje się wyroby zdobione typowymi wątkami „stanomińskimi”. Wydłużone krzyże z „drabinek” i pasm nacięć w połączeniu z kółeczkami z zaznaczonym środkiem¹⁴⁸ umieszczono na odbiegających od wzorców kujawskich wielozwojowych bransoletach ze Słupi Nowej¹⁴⁹, Zabiezek¹⁵⁰, rzeki Pilicy¹⁵¹ oraz dwuzwojowej bransolety z Podbieli. Na końcach tej ostatniej, tak jak nagołenniki zwiniętej z okrągłego pręta i mającej guziczkowato zgrubiałe zakończenia, wykonano lokalny motyw – pary klepsydr z zakreskowanych trójkątów¹⁵². Z Zabiezek pochodzą ukośnie żłobkowane naszyjniki z szerokimi końcami pokrytymi krzyżami z pasm nacięć, „drabinek” i kółeczek z zaznaczonym środkiem.

Rozchodzenie się wyrobów i elementów zdobniczych z kujawskiego ośrodka metalurgicznego w kierunkach wschodnim i południowo-wschodnim spowodowała najprawdopodobniej utrata dotychczasowych odbiorców¹⁵³, zarówno w następstwie rozprzestrzeniania się w Wielkopolsce kultury pomorskiej (w młodszej fazie okresu halsztackiego D zajęła cały ten obszar)¹⁵⁴, dys-

ponującej własnym zestawem wyrobów brązowych, jak i niepokojów wywołanych najazdami scytyjskimi¹⁵⁵.

Znajdowane na Mazowszu i Podlasiu pary nagołenników – same (Siwianka, Warszawa-Zacisze, Wielgolas Duchnowski, Rządów), z bransoletami wersji mazowieckiej¹⁵⁶ (Kielczew¹⁵⁷, Kisielsk¹⁵⁸, Gośńewice Nowe¹⁵⁹, Warszawa-Wilanów¹⁶⁰), innymi bransoletami odbiegającymi formą od kujawskich (Brańsk¹⁶¹, Zabieźki¹⁶², Skwarne¹⁶³) i naszyjnikiem zdobionym miejscowym wątkiem zakreskowanych klepsydr (Kisielsk)¹⁶⁴ przekonują o nadwyżkach miejscowej produkcji brązowniczej. Poza obszarem macierzystym nagołenniki dekorowane lokalnymi wzorami (Ryc. 12:a–l) znajdowane są sporadycznie (Ryc. 11), co oznacza, że miejscowa wytwórczość brązownicza skierowana była niemal wyłącznie na własny rynek. Brak zainteresowania tymi produktami spowodowała najprawdopodobniej wspomniana wyżej zmiana sytuacji kulturowej na ziemiach polskich.

Obszary Mazowsza i Podlasia nie pozostawały w izolacji. Z zachodniej części ziem polskich docierały tu żelazne siekiery z kolistym wylotem tulejki¹⁶⁵, a obecne w wielu skarbach przedmioty obcej proveniencji przekonują o wielokierunkowych, dalekosiężnych kontaktach tych ziem. Przez obszary Wielkopolski (wcześniej Brandenburgię i środkowe Nadodrze) napływały z południa Europy jednobarwne i zdobione białą lub żółtą linią falistą szklane paciorki¹⁶⁶. Z południowego wschodu, szlakiem

¹⁵⁵ Por. M. ANDRZEJOWSKA 2016, 304.

¹⁵⁶ M. ANDRZEJOWSKA 2020, 229–230.

¹⁵⁷ L. PASTERNAK 1938, 287–289, ryc. 3:c–f; M. ANDRZEJOWSKA 2020, 230, ryc. 12:1.2.

¹⁵⁸ J. ANTONIEWICZ 1959, ryc. 6.

¹⁵⁹ T. WĘGRZYNOWICZA 1964, ryc. 2; M. ANDRZEJOWSKA, Ł. KARCZ-MAREK 2021, 132.

¹⁶⁰ M. ANDRZEJOWSKA 2020, ryc. 6A, 6B. Por. przyp. 111.

¹⁶¹ D. JASKANIS 1976, ryc. 4–12.

¹⁶² Por. M. ANDRZEJOWSKA 2020, przyp. 27.

¹⁶³ E.M. KŁOŚIŃSKA 2013, 141–142, 143, ryc. 2, 4:2.

¹⁶⁴ J. ANTONIEWICZ 1959, ryc. 4, 5.

¹⁶⁵ Bąków Dolny, Bużyska i Otwock-Teklin (M. ANDRZEJOWSKA 2016, 304, ryc. 10, tam dalsza literatura) oraz okolice Stawiszyna (E.M. KŁOŚIŃSKA, K. SOLARSKA 2010, 34, 37, ryc. 7, 8, 11, 12).

¹⁶⁶ T. PUROWSKI 2010, 27, 56, tabl. 1, 2; 2019, 333, ryc. 5.43. Paciorkom zdobionym linią falistą z Ginetówki (B. CHOMENTOWSKA 1960, 500–501, tabl. XIX:1.2), Rzeszotkowa (J. MIŚKIEWICZ 1962, 231, 233, tabl. VI:5.6) i Otwocka-Teklina (T. WĘGRZYNOWICZ 1968b, 509, ryc. 3:b.c) towarzyszyły okazy jednobarwne. Paciorki (zaginione) wchodziły również w skład skarbu z Liszek (J. GŁOSIK 1993, 218), a rekordową ich liczbę na omawianym obszarze – 228 sztuk – odkryto w skarbie z Podbieli, zawierającym także 168 paciorków z muszelek kauri (U. NAROŻNA-SZAMAŁEK 2013, 200, 202, 203, 206, ryc. 11:1–4, 19). Małe porcelanki, z muszli których wykonano paciorki należą do gatunku występującego na obszarze całego Indopacyfiku, skąd na obszary ziem polskich, zwłaszcza Pomorze, docierały przez Europę południową (A. KURZAWSKA 2013, 216, 218). Szklane paciorki jednobarwne i jeden z białym zygzakiem znajdowały się także w skarbie

¹⁴⁴ D. DURCZEWSKI 1961, 29, 49, 94, ryc. 22:4, 40:2.

¹⁴⁵ A. COFTA-BRONIEWSKA 1996, 52, ryc. 26:4.5.

¹⁴⁶ J. KOSTRZEWSKI 1964, 40, ryc. 33:5; M. MACIEJEWSKI 2019, tabl. 1.

¹⁴⁷ J. JASKANIS 1976, ryc. 11:1.

¹⁴⁸ A. COFTA-BRONIEWSKA 1996, ryc. 28:3.

¹⁴⁹ M. ANDRZEJOWSKA 2017, 121, ryc. 1:d–f.

¹⁵⁰ M. ANDRZEJOWSKA 2020, przyp. 27.

¹⁵¹ M. ANDRZEJOWSKA, Ł. KARCZ-MAREK 2021, ryc. 8, 9.

¹⁵² U. NAROŻNA-SZAMAŁEK 2013, ryc. 6:1.

¹⁵³ Por. M. ANDRZEJOWSKA 2016, 304, 307.

¹⁵⁴ Por. M. KACZMAREK 2005, ryc. 1.

„wiślanym”, który uaktywnił się w wyniku niepokojów w zachodniej części ziem polskich¹⁶⁷, docierały przedmioty o cechach wyrobów miłogradzkich¹⁶⁸ i scytyjskich¹⁶⁹.

Skarby ze strefy mazowiecko-podlaskiej nie zawierają czułych wyznaczników chronologicznych, które pozwoliłyby na uszczegółowienie ich datowania w ramach późnej fazy okresu halsztackiego. Uważa się, że na Mazowszu i Podlasiu początki przemian w sferze materialnej, przejawiające się charakterystycznym zdobnictwem ceramiki przenoszonym następnie na wyroby w typie „kujawskim”, rozpoczęły się około połowy VII wieku p.n.e., czyli w początkach HaD¹⁷⁰. Skarby z Ginetówki, Kisielska, Rzeszotkowa i Otwocka-Teklina mogły zostać zdeponowane najwcześniej w młodszej części okresu halsztackiego D, gdyż zawierają paciorki wykonane z pasty szklanej, a nie fajansowej¹⁷¹. Na schyłek HaD lub początki starszego okresu przedrzymskiego¹⁷² (początki okresu lateńskiego¹⁷³) datowany jest zespół z Bąkowa Dolnego z fragmentem nagolennika wersji kujawskiej. Zapinka z ozdobną nóżką z wielkopolskiego zespołu z Łuszkowa, w skład którego wchodzi przedmioty kultur łużyckiej (w tym nagolennik stanomiński dekorowany „obcym” na wschodnim Mazowszu i Podlasiu motywem stykających się czterech grup ukośnych żłobków) i pomorskiej¹⁷⁴, wyznacza *terminus ante quem* złożenia tego skarbu na początki starszego okresu przedrzymskiego (wczesny okres lateński A¹⁷⁵). Przedstawione datowania wskazują na długie pozostawanie w obiegu nagolenników stanomińskich obu wersji.

ZAKOŃCZENIE

Rozwój wytwórczości brązowniczej na Mazowszu i Podlasiu przypaść na początki epoki żelaza. Dopiero w tym

z Ruskowa, pow. ciechanowski, zawierającym naszyjniki i nagolenniki, ale nie odwzorowujące form kujawskich (G. ORLIŃSKA, R. PROCHOWICZ 2010, 102–104, ryc. 5–7).

¹⁶⁷ Por. M. ANDRZEJOWSKA 2016, 304, 307.

¹⁶⁸ Ginetówka (por. M. ANDRZEJOWSKA 2016, 297; tam dalsza literatura).

¹⁶⁹ Bąków Dolny, Otwock-Teklin (por. M. ANDRZEJOWSKA 2016, 298–301, ryc. 9).

¹⁷⁰ Por. M. ANDRZEJOWSKA 2020, 232.

¹⁷¹ Według T. PUROWSKIEGO (2019, 332–333) nastąpiło to w HaD₂.

¹⁷² Jako że starszy okres przedrzymski nie został jak dotąd podzielony na krótsze odcinki chronologiczne, umożliwiające precyzyjniejsze umiejscowienie znalezisk w czasie (por. M. GRYGIEL 2018, 10–11; tam wcześniejsza literatura) w artykule przytaczane jest datowanie wymienianych zespołów w ramach chronologii kultury lateńskiej.

¹⁷³ J. MICHAŁSKI 2000, 80, 82.

¹⁷⁴ D. DURCZEWSKI 1961, 38, 40–41, ryc. 32, 33.

¹⁷⁵ Z. WOŹNIAK 2010, 56–58, ryc. 3:4. Por. także M. MACIEJEWSKI 2019, 64, 69, ryc. 23, gdzie skarb z Łuszkowa występuje jako potencjalnie najmłodszy depozyt zawierający nagolennik typu Vb₁.

czasie zamieszkująca te obszary ludność kultury łużyckiej dysponowała zasobami surowca, umożliwiającymi produkcję maszynowych ozdób, przede wszystkim nagolenników z guziczkowatymi zakończeniami, przeważnie 1½-zwojowych, czyli zwiniętych słabiej od kujawskich i odmiennie do nich pokrywanych ciągłymi wzorami. Najczęściej stosowanym wątkiem były zakreskowane trójkąty, przejęte tak jak i inne motywy ze zdobnictwa ceramiki. Typowe dla Mazowsza wschodniego wzory zawierały pary klepsydry ze stykających się wierzchołkami zakreskowanych trójkątów. Na Podlasiu dominowały zdobienia z rozsuniętych trójkątów z układem rombów między nimi, a tworzące „jodełkę” pasma kresek przeważnie rozdzielano liniami.

Dająca duże nadwyżki lokalna produkcja brązownicza oraz liczne towary obcego pochodzenia świadczą o prężnym funkcjonowaniu w okresie halsztackim D tutejszych społeczności kultury łużyckiej. Położyło mu kres rozszerzające się osadnictwo kultur grobów kloszowych i pomorskiej.

Grażyna Orlińska
Państwowe Muzeum Archeologiczne
w Warszawie
ul. Długa 52 «Arsenał»
PL 00-241 Warszawa
braz@pma.pl
<https://orcid.org/0000-0001-5533-4583>

Received: 3.04.2023 / Revised: 9.05.2023 / Accepted: 6.11.2023

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA

KOSTRZEWSKI, Archiwum: archiwum Józefa Kostrzewskiego w Wojewódzkiej i Miejskiej Bibliotece Publicznej im. Cypriana Norwida w Zielonej Górze.

LITERATURA

ANDRZEJOWSKA M. 2016: *Niektóre elementy obrazu kulturowego Mazowsza i Podlasia we wczesnej epoce żelaza w świetle oddziaływań „wschodnich”*, [w:] B. Gediga, A. Grossman, W. Piotrowski (red.), *Europa w okresie od VIII wieku przed narodzeniem Chrystusa do I wieku naszej ery*, Biskupińskie Prace Archeologiczne 11 = Prace Komisji Archeologicznej 21, Biskupin-Wrocław [Muzeum Archeologiczne w Biskupinie], 279–322.

ANDRZEJOWSKA M. 2017: *Brązy ze Słupi – historia niedokończona*, WA LXVIII, 119–143.

ANDRZEJOWSKA M. 2020: *Halsztackie ozdoby brązowe z Warszawy-Wilanowa*, WA LXXI, 217–236.

ANDRZEJOWSKA M., KARCZMAREK Ł. 2021: *Odkrycia archeologiczne w Pilicy*, WA LXXII, 117–136.

- ANTONIEWICZ J. 1959: Skarb halszacki znaleziony w miejscowości Kisielsk, pow. Łuków, WA XXVI, 49–55.
- BEYER K. 1859: Album fotograficzne wystawy starożytności i Zabytków sztuki urządzonych przez c.k. Towarzystwo Naukowe w Krakowie 1858 i 1859 r., Warszawa [Karol Beyer].
- BLAJER W. 2001: Skarby przedmiotów metalowych z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza na ziemiach polskich, Kraków [Księgarnia Akademicka].
- BLAJER W., CHUDZIŃSKA B. 2000: Ein Bronzebeinring aus unbekanntem Fundort in der Umgebung von Radomsko, [w:] S. Kadrow (red.), A Turning of Ages / Im Wandel der Zeiten. Jubilee Book Dedicated to Professor Jan Machnik on his 70th Anniversary, Kraków [IAE PAN], 47–55.
- CHOMENTOWSKA B. 1960: Brązowy skarb halszacki z miejscowości Ginetówka, pow. Grójec, „Światowit” XXIII, 495–522.
- CHUDZIAKOWA J. 1974: Kultura łużycka na terenie międzyrzecza Wisły, Drwęcy i Osy, Warszawa-Poznań [PWN].
- COFTA-BRONIEWSKA A. 1996: Metalurgia brązu w świetle źródeł archeologicznych, [w:] A. Cofta-Broniewska (red.), Metalurgia brązu pradziejowych społeczeństw Kujaw, Studia i Materiały do dziejów Kujaw 7, Poznań [UAM], 1–127.
- DĄBROWSKI J., MOGIELNICKA-URBAN 2014: Zespół osadniczy kultury łużyckiej w Maciejowicach, pow. garwoliński, woj. mazowieckie, Archeologia Mazowsza i Podlasia. Studia i Materiały V, Warszawa [IAE PAN].
- DURCZEWSKI D. 1961: Skarby halszackie z Wielkopolski, PArch. XIII (1960), 7–107.
- GACKOWSKI J. 2012: Przestrzeń osadnicza Pojezierza Chełmińskiego i przyległych dolin Wisły, Drwęcy i Osy w młodszej epoce brązu i na początku epoki żelaza, Toruń [Wydawnictwo Naukowe UMK].
- GARBACZ-KLEMPKA A. ET ALII 2018: A. Garbacz-Klempka, Ł. Karczmarek, Z. Kwak, J. Kozana, M. Piękoś, M. Perek-Nowak, P. Długosz, Analysis of a Castings Quality and Metalworking Technology. Treasure of the Bronze Age Axes, „Archives of Foundry Engineering” 18 (30/3), 179–185.
- GARBACZ-KLEMPKA A., DZIĘGIELEWSKI K., PEREK-NOWAK M. 2022: Analizy metaloznawcze wybranych przedmiotów brązowych i ołowianych z cmentarzyska w Świbiu, [w:] M. Machnik, K. Dziegielewska, Cmentarzysko z wczesnej epoki żelaza w Świbiu na Górnym Śląsku. Tom 2, Gliwice [Muzeum w Gliwicach], 288–335.
- GARBACZ-KLEMPKA A., ŚCIBIOR D., KWAK Z. 2016: Badania i wizualizacja technologii odlewniczej w epoce brązu na podstawie ceramicznych i kamiennych form z Legnicy z ul. Spokojnej, [w:] K. Nowak, T. Stolarczyk (red.), Metalurgia brązu znad Kaczawy. Cmentarzysko ciałopalne z epoki brązu odkryte w Legnicy przy ul. Spokojnej, Legnica [Muzeum Miedzi w Legnicy], 109–128.
- GĄDZIKIEWICZ-WOŹNIAK M. 1961: Cmentarzysko łużycko-kloszowe Warszawa-Grochów, stanowisko „Brylowszczyzna”, MS VII, 47–106.
- GŁOSIK J. 1993: Katalog Pogotowia Archeologicznego za lata 1977–1981, WA LII/2, 209–234.
- GRYGIEL M. 2018: Chronologia przemian kulturowych w dobie przełomu starszego i młodszego okresu przedrzymskiego na Niżu Polskim / The chronology of cultural changes at the turn of the Early and Late Pre-Roman Period in the Polish Lowland, Łódź [FBAPKJ / MAE].
- GURBA J. 1961: Brązowe nagolenniki z Zemborzyc, pow. Lublin, SprArch. XII, 103–105.
- HENSEL Z. 1996: Produkcja wyrobów ze stopów miedzi na Kujawach w świetle badań chemicznych, [w:] A. Cofta-Broniewska (red.), Metalurgia brązu pradziejowych społeczeństw Kujaw, Studia i Materiały do dziejów Kujaw 7, Poznań [UAM], 129–190.
- JADCZYKOWA I. 1990: Ciałopalne cmentarzysko kultury łużyckiej, okresu halszackiego D z Zalewu II, województwo sieradzkie, PMMAE 35 (1988), 15–87.
- JASKANIS D. 1976: Skarb ozdób brązowych kultury łużyckiej z Brańska. gm. loco, woj. białostockie, RB XIII, 135–149.
- KACZMAREK M. 2002: Zachodniowielkopolskie społeczności kultury łużyckiej w epoce brązu, Poznań [Wydawnictwo Naukowe UAM].
- KACZMAREK M. 2005: Uwagi o wczesnej fazie kultury pomorskiej w Wielkopolsce, [w:] M. Fudziński, H. Paner (red.), Aktualne problemy kultury pomorskiej, Gdańsk [MAG], 159–179.
- KACZMAREK M. 2017: Nadziejewo. Cmentarzysko ciałopalne z późnej epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w środkowej Wielkopolsce / Nadziejewo. The Late Bronze Age and Early Iron Age Cremation Cemetery in Central Wielkopolska, HYPERBOREA. Poznańskie studia nad epoką brązu i wczesną epoką żelaza / Poznań Studies in the Bronze and Early Iron Ages 3, Poznań [UAM].
- KŁOSIŃSKA E.M. 2010: Nieznane materiały z cmentarzysk ludności kultury łużyckiej znajdujące się w zbiorach Muzeum im. Jacka Malczewskiego w Radomiu, „Biuletyn Kwartalny Radomskiego Towarzystwa Naukowego” 44 (1–4), 9–24.
- KŁOSIŃSKA E.M. 2013: Zapomniany skarb ozdób brązowych z miejscowości Skwarne, pow. Mińsk Mazowiecki, MSROA XXXIV, 139–147.
- KŁOSIŃSKA E.M. 2019: Some thoughts regarding the research on the metal finds from the Early Iron Age in the lower Pilica River basin, [w:] M.S. Przybyła, K. Dziegielewska (red.), Chasing Bronze Age rainbows. Studies on hoards and related phenomena in prehistoric Europe in honour of Wojciech Blajer, Prace Archeologiczne 69. Studies, Kraków [Profil-Archeo], 243–255.
- KŁOSIŃSKA E.M., SOLARSKA K. 2010: Unikatowe znalezisko gro-madne z okolic Stawiszyna, pow. białobrzegi, woj. mazowieckie, „Biuletyn Kwartalny Radomskiego Towarzystwa Naukowego” 44 (1–4), 25–47.
- KOSTRZEWSKI J. 1954: Ze studiów nad wczesnym okresem żelaznym w Polsce, „Slavia Antiqua” IV, 22–70.
- KOSTRZEWSKI J. 1964: Skarby i luźne znaleziska metalowe od neolitu do wczesnego okresu żelaza z górnego i środkowego dorzecza Wisły i górnego dorzecza Warty, PArch. XV, 5–133.
- KRZYSIAK A., DZIĘGIELEWSKI K., GARBACZ-KLEMPKA A. 2017: Pierścień brązowego napierśnika z wczesnej epoki żelaza

- z miejscowości Dziechlino-Leśnice koło Łęborka, WA LXVIII, 257–265.
- KURZAWSKA A. 2013: Muszle porcelanek w skarbie z Podbieli, pow. otwocki, FAP 49, 213–220.
- LA BAUME W. 1920: *Vorgeschichte von Westpreußen in ihren Grundzügen allgemeinverständlich dargestellt*, Danzig [R. Friedländer & Sohn].
- LISSAUER A. 1891: *Alterthümer der Bronzezeit Provinz Westpreussen und den angrenzenden Gebieten. I. Die Bronzen (Festschrift zur Begrüßung der vom. 3.–5. August 1891 in Danzig tagenden XXII. Allgemeinen Versammlung der Deutschen Anthropologischen Gesellschaft. Gewidmet von der Provinzial-Kommission zur Verwaltung der westpreussischen Provinzial-Museen)*, Abhandlungen zur Landeskunde der Provinz Westpreussen II, Danzig [Theodor Bertling].
- MACIEJEWSKI M. 2019: *Brązy stanomińskie i chronologia wczesnej epoki żelaza. Próba uchwycenia nowej perspektywy*, „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne” 61, 7–83.
- MAKAROWICZ P., GARBACZ-KLEMPKA A. 2014: Osada metalurgów w Szczepidle nad środkową Wartą. Z badań nad wytwórczością z brązu w II tys. BC, FAP 50/2, 261–281.
- MICHAŁSKI J. 2000: O skarbie z Bąkowa Dolnego, jego właścicieli i pewnej półce w muzeum, ZOW 55/2, 76–83.
- MIKŁASZEWSKA-BALCER R. 1964: *Cmentarzysko kultury łużyckiej w Warszawie-Miedzeszynie*, WA XXX/3–4, 354–370.
- MIŚKIEWICZ J. 1962: *Skarb halsztacki z miejscowości Rzeszotkowo, pow. Siedlce*, „Światowit” XXIV, 231–234.
- MOGIELNICKA-URBAN M. 2008: *Nagolennik typu stanomińskiego z Biejkowskiej Woli k. Biejkowa, gm. Promna, pow. białobrzeski, woj. mazowieckie na tle innych znalezisk tego typu w Polsce*, [w:] M. Mogielnicka-Urbani (red.), *Opera ex aere. Studia z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza dedykowane profesorowi Janowi Dąbrowskiemu przez przyjaciół, uczniów i kolegów z okazji siedemdziesiątych urodzin*, Warszawa [IAE PAN], 211–222.
- NAROŻNA-SZAMAŁEK U. 2013: *Skarb ozdób z Podbieli, pow. otwocki*, FAP 49, 193–212.
- NOSEK S. 1957: *Materiały do badań nad historią starożytną i wczesnośredniowieczną międzyrzecza Wisły i Bugu*, Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, sectio F: Nauki filozoficzne i humanistyczne VI (1951), Lublin [UMCS].
- ORLIŃSKA G. 2016: *Ozdoby z Warszawy-Zacisza świadectwem starożytnego brązoznictwa sprzed 2500 lat*, [w:] M. Bryl, A. Badach (red.) *Brązy warszawskie. Dzieła, twórcy, kolekcjonerzy, badacze*, Warszawa [Stowarzyszenie Historyków Sztuki], 9–13, 89, 102–106.
- ORLIŃSKA G., KARCZMAREK Ł. 2010: *Niepublikowane nagolenniki typu stanomińskiego*, WA LXI (2009–2010), 81–94.
- ORLIŃSKA G., PROCHOWICZ R. 2010: *Późnohalsztacki skarb z Ruszkowa, w pow. ciechanowskim*, WA LXI (2009–2010), 95–109.
- PASTERNAK J. 1938: *Brązowy skarb halsztacki z Kielczewa*, „Światowit” XVII (1936–1937), 287–292.
- PAWLATA L. 2016: *Przedmioty z brązu znalezione w okolicach Łomży jako przyczynek do badań metalurgii*, „Podlaskie Zeszyty Archeologiczne” 10–11 (2014–2015), 37–56.
- PERNICKA E. 2014: *Provenance Determination of Archaeological Metal Objects*, [w:] B.W. Roberts, C.P. Thornton (red.), *Archaeometallurgy in Global Perspective*, New York [Springer], 239–268.
- PODCZASZYŃSKI B. 1856: (red.) *Katalog Wystawy Starożytności i Przedmiotów Sztuki 1856 urządzony w pałacu JW. hr. Augustostwa Potockich w Warszawie na Krakowskim-Przedmieściu, na korzyść Domu Schronienia Opieki Najświętszej Maryi Panny*, Warszawa [Józef Unger].
- PODCZASZYŃSKI B. 1857: *Przegląd historyczny starożytności krajowych z powodu wystawy urządzony w Warszawie w r. 1856. w pałacu JW. Hr. Aug. Potockich*, Warszawa [Józef Unger].
- PUROWSKI T. 2010: *Paciorki szklane zdobione linią zygzakowatą odkryte w międzyrzeczu Odry i Wisły na stanowiskach z wczesnej epoki żelaza*, APolski LV/1–2, 23–86.
- PUROWSKI T. 2019: *Od fajansu do szkła. Kontakty ziem polskich z głównymi centrami cywilizacyjnymi w II–I tys. p.n.e. w świetle badań archeometrycznych tworzyw szklanych*, Warszawa [IAE PAN].
- ROSZYK W. s.a.: *Badania archeologiczne przeprowadzone na stanowisku 4 w Liwie, gm. Liw, woj. siedleckie 1998 roku*, m-pis w archiwum Mazowieckiego Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków, Delegatura w Siedlcach.
- SZAFRAŃSKI W. 1955: *Skarby brązowe z epoki wspólnoty pierwotnej (IV i V okres epoki brązowej) w Wielkopolsce*, Wrocław [Ossolineum].
- SZAMAŁEK K. 1987: *Kruszwicki zespół osadniczy w młodszej epoce brązu i w początkach epoki żelaza*, Polskie Badania Archeologiczne 26, Wrocław [Ossolineum].
- SZAMAŁEK K. 2009: *Procesy integracji kulturowej w młodszej epoce brązu i początkach epoki żelaza na Pojezierzu Wielkopolskim*, Poznań [IAE PAN].
- WĘGRZYNOWICZ T. 1964: *Zespół ozdób brązowych z Gośniewia Nowych, pow. Grójec*, WA XXX/1–2, 84–86.
- WĘGRZYNOWICZ T. 1968a: *Materiały z cmentarzyska w Woli Kisielskiej, pow. Łuków*, WA XXXII/3–4 (1967–1968), 325–331.
- WĘGRZYNOWICZ T. 1968b: *Znaleziska przedmiotów halsztackich z Teklina, pow. Otwock*, WA XXXII/3–4 (1967–1968), 505–511.
- WĘGRZYNOWICZ T. 1970: *Materiały kultury łużyckiej ze wschodniego Mazowsza i Podlasia*, WA XXXIV/3–4 (1969), 389–411.
- WĘGRZYNOWICZ T. 1973: *Kultura łużycka na Mazowszu wschodnim i Podlasiu*, MSiW II, 7–126.
- WOŹNIAK Z. 2010: *Kontakty mieszkańców ziem polskich ze światem celtyckim u schyłku okresu halsztackiego i we wczesnym okresie lateńskim*, PArch. 58, 39–104.
- ŻUROWSKI J. 1927: *Skarby halsztackiego okresu z doliny Dunajca*, „Prace i Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne” IV/1, 3–112.

ABOUT THE SIWIANKA ANKLETS FROM EASTERN MAZOVIA AND MORE...

SUMMARY

A pair of *Stanomin*-type anklets (Fig. 1) was discovered in the south-western part of the village of Siwianka, Otwock County, in a meadow area descending gently towards Lake Brodek (Figs. 2, 3). The artefacts were deposited in a dry environment, as indicated by the noble patina covering them.

The anklets, almost identical in size and of similar weight, are quite tightly coiled in opposite directions, in 1½ coils, and made from a round rod of approx. 53 cm in length, with maximum thickness of 1.3 cm, tapering towards knob-shaped terminals, one of which is bevelled on the inside (Figs. 4, 6). An ornament of narrow grooves covering the entire outer surface of the ornaments, with many imperfections (Fig. 8), was made in a casting mould using the lost-wax method, as confirmed by the absence of casting seams on the rods and the presence of defects in the form of depressions overlying the ornamentation (Fig. 5). The anklets were cast from tin bronzes with similar shares of the main alloying elements (Table 1).

The Siwianka anklets correspond to tightly coiled specimens of the classic type of the Mazovian version in the classification of Małgorzata Mogielnicka-Urban and to specimens of type Vb₁ as defined by Marcin Maciejewski, i.e., symmetrical forms, with knobbed terminals decorated with a continuous Mazovian ornament, among which more than half contain the motif of hatched triangles (Fig. 12:a–h). Specimens decorated like the Siwianka artefact, with a strongly geometric pattern of pairs of hatched hourglasses composed of triangles touching at the vertices (Fig. 12:a,b), are concentrated in eastern Mazovia (Fig. 11). Podlachian anklets were usually decorated with rhombus arrangements between spaced hatched (Fig. 12:h) and, less frequently, plain triangles (Fig. 12:i–k). A small number of anklets decorated with other patterns of hatched triangles have been recorded both in eastern Mazovia and Podlachia and in western Mazovia (Fig. 12:e–g), occasionally also beyond the Mazovian-Podlachian zone (Fig. 12:c,d). Ornaments whose basic motifs are groups of diagonal grooves – touching (Fig. 12:m) and spaced (Fig. 12:n–r) – did not catch on in eastern Mazovia and Podlachia, nor did diagonal crosses (Fig. 12:s) or ‘ladder’ arrangements (Fig. 12:t). The decorative elements of the anklets were probably inspired by ornamentation of vessels.

Concentrations of similarly decorated anklets in western and eastern Mazovia and Podlachia (Fig. 11) may be evidence of the functioning of local bronze-manufacturing workshops, which adhered to specific designs. Commonly found anklets – either on their own or in multi-part hoards – point to a surplus in local bronze manufacture, albeit directed primarily to the local market (Fig. 12). Almost all anklets found east of the Vistula River are wound in 1½ coils, which differs from the mostly 1½-coil specimens from western Mazovia and specimens of the Kuyavian version. The latter form a cluster on the Lower Pilica River (Fig. 10), testifying to the influence of the Kuyavian metallurgical centre, also manifested in the spread of specific ornamental motifs (Figs. 11, 12:p,r). The influence of the Kuyavian centre also reached Podlachia (Fig. 10). The spread of items and ornamental patterns from Kuyavia towards the east and south-east was most probably caused by the loss of previous recipients, both as a result of the expansion of Pomeranian Culture settlement in Greater Poland and the unrest caused by Scythian invasions.

The hoards from the Mazovian-Podlachian zone containing anklets are devoid of chronological markers that would allow their more precise dating within the confines of Hallstatt Period D. The hoards from Ginetówka, Grójec County, Kisielsk, Łuków County, Rzeszotków, Siedlce County, and Otwock-Teklin, due to the presence of beads made of glass paste rather than faience, may have been deposited at the earliest in the late phase of Hallstatt Period D (phase HaD2 according to Tomasz Purowski). The assemblage from Bąków Dolny, Łowicz County, is attributed to the end of Hallstatt Period D or the beginning of the early Pre-Roman Period (the beginning of the La Tène Period in Jan Michalski’s dating). A brooch with a decorative foot from Łuszkowo, Kościan County, sets the *terminus ante quem* of the deposition of the hoard to the beginning of the early Pre-Roman Period (phase A of the early La Tène Period acc. to Zenon Woźniak). The dating presented here indicates that the *Stanomin*-type anklets, both the Kuyavian and the Mazovian versions, remained in circulation for a long time.

Translation: Kinga Brzezińska